

НУРАЛИ ҚОБУЛ

ТУБСИЗ ОСМОН

ҚИССА ВА ҲИҚОЯЛАР

Тошкент
Ғафур Ғулом номидаги
Адабиёт ва санъат нашриёти
1981

ТУБСИЗ ОСМОН

*Ҳаётда мени илк бор тушунишни
истаган энам — Шаҳзода Иброҳим
Султон қизи, укам Дониёр ва болалик
йилларимнинг содиқ йўлдоши Ола-
парнинг хотирасига бағишлайман.*

Ахир, жониворлар — укаларимиз!

Сергей Есенин

Жой Адамсоннинг фожиаси шунда
эдики, у кишилардан она шер Эльса-
дек меҳр-оқибат кутарди..

Брайан Жэкмен

I

Мен отаримизнинг кўп йиллик қўриқчиси — қадрдон Бўйноғимнинг болалашини ҳар галгидек сабрсизлик билан кутардим. Энамнинг¹ айтишларича, итлар бир йилда икки ёш яшармиш. Аслида Бўйноқ мен билан тенг экан. Мен келаси йили саккизга кираман, Бўйноқ эса ўн олтига. Ғалати-я? У мен билан бир йилда туғилган бўлса-ю, ўн олтига кирса? У билан қачон бунчадлик қадрдон бўлиб қолганимни эслаёлмайман. Назаримда, эсимни таниб кўзимни очибманки, Бургуттепанинг ёнидаги кўтонимизда Бўйноқни кўргандайман. Шундан бери бир-биримизни кўрмасак туролмаймиз.

— Ҳе, туғмай тугуқсиз кет! Ҳаммаёқни ит босиб кетадиган бўлди! Неча марта айтдим сизга, шу қари қанжиқни йўқотинг, деб! Усиз ҳам етим кўзиларни боқиш жонимга тегиб кетди! — дея нолирдилар аччиғи чиққан пайтларда аям дадамларга.

Албатта, бу гапни менга эшиттирмасликка уринар-

¹ Бувим демоқчи.

дилар. Менинг олдимда эса Бўйноқни деярли жеркимас-дилар. Мен эса... аямларни яхши кўрсам-да, шу гапларини сира кечиролмасдим. Сурувимишни Бўйноқнинг болалари — Кўктой, Оқтой ва Сиртлон қўриқлайди. Мабодо иккитаси талашиб қолса, Бўйноқнинг қораси кўри-ниши билан дарҳол ажралиб кетишади. Шундай пайтларда унга меҳрим товланиб, беихтиёр бўйнидан қучоқлаб оламан. У ҳеч қачон мени қаттиқ йиқитмайди. Гоҳо бир нарсага чалишиб йиқилгудай бўлсам, чаққонлик билан ўзини остимга ташлайди ёки суяб қолади. Унинг деярли барча хатти-ҳаракатлари одамга ўхшайди. Баъзан дадам Ҳамро чўпонни: «Бўйноқдан ибрат олсанг бўлмайдими?!» — деб ҳазил аралаш койийдилар.

Кейин бизга онасини Жийдалининг даштида жондор тортиб кетган, аям шишада сут берадиган, дадам дуч келган совлиқни ушлаб эмизадиган кўк етим қўзи қўшилди. Уззукун қоринни тўйғазиш учун елиб югура-диган етим қўзига Бўйноқ иккимизнинг ҳам раҳмимиз келарди. Дадам идорага кетиб, аямнинг ишлари кўпайиб кетган кунларда у оч қолар, зир югуриб одамларнинг орқасидан чопар, дуч келган совлиққа тармашар эди. Совлиқлар уни тепиб, сузиб ташлар, у эса пилдираганча бориб бошқасига ёпишарди. Бирорта совлиқни ушлаб уни эмизай дердим-у, кучим етмасди. Дадам бозорга кетиб, аям кун бўйи кир ювган куни у яна оч қолди. Сигир сутидан бермоқчи бўлган эдим, уюб қолган экан. Маърайвериб овози бўғилди.

Яқинда қўзилаб, қўтонда қолган қўйларнинг бирортасини ушлаб етим қўзини эмизишга аҳд қилдим. Пойлаб бориб ўтган куни далада қўзилаган тевал совлиқнинг бўйнига осилиб олдим. Қўйлар қўтонни бошга кўтариб, у ёқдан-бу ёққа чопишарди. Шунини кутиб турган етим қўзи совлиқни қистаб эма бошлади. Тевал мени қийга белаб судрар, чанг кўзларимни ачиштирар, жунига ёпишган тиканаклар қўлларимни тимдаларди. Бир неча марта бошимни устунга уриб олдим. Этигим

қаердадир қолиб кетди. Бироқ, қанча қийналмайин, кун бўйи оч юрган етим қўзининг қорни қавзаниши керак. Етим қўзи тевалининг силташларига қарамай, совлиқ билан басма-бас югуриб эмарди. Толиққанымдан қўлларим увишиб кўз олдим қоронғилашиб кетди. Хурккан қўйлардан бири келиб менга урилди, тевал қўлимдан чиқиб кетди, елкам устунга тегди. Бир зум кўзим тиниб, бошим айланди. Етим қўзи ҳамон тевалга ёпишарди. Тевал қайрилиб уни шу қадар қаҳр билан суздики, назаримда эмган сути бурнидан чиқиб кетди бечоранинг.

Шу кундан бошлаб у доим орқамиздан эргашиб юрадиган, кун бўйи Бургуттепада ёки Тераклисойдаги каттакон оқ терак остида биз билан ўйнайдиган бўлди. Биз энди тўртта эдик. Бўйноқ, мен, оқ терак ва етим қўзи. Фақат оқ терак биз билан ўйнагани келолмайди. Доимо барглариини шитирлатиб биз билан хайрлашади. Бўйноқ иккимиз доим уни суғорамиз.

Олис-олис яйловлардан чўпонлар келиб, Бўйноқ тугса боласидан беришни дадамлардан сўрашар, отарларига бўри тиғчилик бермаётганидан полишарди. Негадир дадам Бўйноқнинг болалариини ҳеч кимга бергилари келмасди. Аям бўлса... Аям негадир Бўйноқни унча чиқиштирамайдилар... Нега? Шунча олғир итлар туғиб берган, уларга доимо бош-қош бўладиган кекса Бўйноқ энди ёмон бўлиб, уйимизга сиғмай қолдимми? Ахир қишлоғимиздаги кўп одамлар қолган-қутган овқатлар увол бўлмасин деб ҳам ит боқишади-ку? Бўйноқ эса меҳнати эвазига овқат еяпти!

Аямнинг айтишларича, илгари қишлоғимизда ит зоти жуда оз бўлган. Ҳамма итлар очарчилик йиллари қирлиб битган экан. Дадам Бўйноқни қандай топиб келганларини аямдан эшитганман. Унинг ҳамма жойи қопқора, фақат бўйини билан панжалари оқ. Шунинг учун энам отини Бўйноқ қўйганлар. Унинг кўп болалари ўзига ўхшайди. У ҳар сафар болалаганда, чўпонлар келиб, кучукваччалар учун талашиб-тортишарди.

Ҳамма чўпонлар арлон кучукваччалар учун талашишар, ургочиларини эса истар-истамас хуржунларига солиб кетишарди. Бу эса менга жуда алам қиларди. Дадам Бўйноқни олиб келган пайтларида Мамадазим деган чўпоннинг қўлида қўй боқарканлар. Бир куни у, дадам далада қўй боқиб юрганида, бизникига маст бўлиб келиб, аямни ҳақоратлабди. «Сенинг партизан эрингинг дастидан бирор иш қилиб бўлмайди», дебди. Шундан кейин дадам унинг қўлидан бўшабдилар...

«Билиб қўй, Мамадазим! Бу гапларинг учун бошингни танангдан жудо қилсам ҳам ҳаққим кетарди. Лекин шу пайтгача берган тузингни ҳурмат қилдим. Аммо билиб қўй, бир тарсаки қарзсан!» — дебдилар дадам ўшанда Мамадазимга.

У эса индамабди. Дадамнинг чўртфёьллигини, айтганини қилмасдан қўймаслигини билиб, бир оғиз гинг демабди. Ҳозир ҳам қаерда дадамни кўриб қолса, ўзини йўқотиб, гапидан адашиб кетаркан. Бўйноқнинг отабоболари Мамадазим чўпоннинг сурувини кўп йиллардан бери садоқат билан қўриқлаб келар экан. Дадам унинг сурувини боқишни ташлагандан кейин аямга: «Йўқот ўша итнинг итини!» — дебдилар. Аям бўлсалар: «Қўйнинг, дадаси, ит бечорада нима айб! Норбўтангиз шу жониворга ўрганиб қолган. Йўқотсангиз хунибийрон бўлиб йиғлайди», дебдилар.

Шундан сўнг дадам мени ўйлаб, Бўйноққа тегмабдилар. Дадам Мамадазимни аввал бошдан ёқтирмас эканлар. У порахўр, олғир эмиш. Мен ҳалигача бу гапларнинг тагига етганим йўқ. Мол эгасига ўхшамаса ҳаром ўлади, деганлари ҳақ гап. Унинг итлари ҳам ўзига ўхшаган олғир, дер эдилар дадамлар аччиғи чиққан пайтларда.

Дадам Мамадазимдан бўшаганларидан кейин ўзлари отар олишга аҳд қилибдилар. Илгариги директор икки-уч марта: «Жўравой, бирор отар қўй олмайсанми?» деганларида, дадам кўнмаган эканлар. Аямнинг айтишла-

рича, дадамнинг ўзлари отар сўраб борганларидан ажабланган директор анча тарозига солган эмиш. Аямнинг гапларига кўпинча тушунолмайд қийналаман.

Охири, учинчи марта борганларида, у кўнибди. Дадам, чўпонлар номини эшитса безиллайдиган Жондорлисой қўтонида қишловни ўтказишга рози бўлиб, бир отар тўқли қабул қилиб оладиган бўлибдилар.

«Бош чўпонликнинг ташвиши, борди-келдиси кўпроқ бўлади, билмадим, эплай олармикансан?» — дебди семизликдан кўзлари қисилиб кетган директор, қўлидаги қаламини ўйнатиб.

«Берган топшириқларингизни албатта ошириб бажарамиз, директор бово!» — дебдилар дадам, гарчи директор ўзларидан тўрт ёш кичик бўлса ҳам.

«Планни бажариш-ку — қонун. Ундан ташқари ишлар ҳам чиқиб қолади. Катта-кичик хизматлар дегандай...» — дебди директор қизаринқираб.

«Гапларингизга тушунолмайд қолдим, директор бово», — дебдилар дадам ноқулай аҳволга тушиб.

«Ўзингни гўлликка солма. Жуда тушунасан-да. Ким айтади сени юлдузни бенарвон урадиган Мамадазим ҳеч ниманинг қўлида ишлаган деб. Кўриб кўзинг пишиб қолгандир, Жўравой» — дебди директор дадамнинг елкасига қоқиб.

Мамадазим чўпонни ҳамма «Мамадазим ҳеч нима» дейди. Одамларнинг гапига қараганда, у туя ютса ҳам ҳеч нима кўрмагандай бўлиб юравераркан. Дадам «директор бово»нинг ҳамма гапига тушунибдилар. Нима деб жавоб қайтаришга ақллари етмай, мум тишлаб қолибдилар. Аммо директор бу сукутни ризолик аломати деб ўйлабди шекилли, дапгал савдога ўтибди:

«Олти юз сараланган тўқли бердиртираман. Бу йил учун сенга қўзи плани йўқ. Йигирмата яхши қўчқор топиб, ҳеч кимга билдирмай сурувга қўйиб юборасан. Тўқлилар семиз. Қочириш пайтида кечалари ўрилган бедаяга бир-икки ёйиб оласан. Фақат ҳеч ким сезмасин.

Камида ярми қўзилайди. Қўзиларнинг ҳисоб-китобини фақат иккимиз қиламиз. Бу ҳақда кейин гаплашамиз. Гапнинг бўлса ферма мудирини ёки бош зоотехникка айтиб ўтирмай, тўппа-тўғри ўзимга келавер. Хўпми?» — дебди.

Дадам ҳозир бирдан «йўқ», десам, отарни бермай қўяди, деб ўйлаб, индамабдилар. Аммо ичларида «директор бово»нинг гапларига сира рози бўлмабдилар. Дадамнинг айтишларича, кўпчиликнинг ризқига кўз олайтирганнинг у дунёю бу дунёси обод бўлмасмиш. Дадам ҳам аямга ўхшаб донм гапларига мен тушунолмайдиган ибораларни қўшиб гапирадилар. Менинг ақлим етмайдиган барча нарсаларни эринмай тушутирадиган бирдан-бир киши — энам. У киши уззукун урчуқ йигирадилар. Бунинг эвазига ҳар йили аямлар битта жулпат ёки жулқурс¹ тўқийдилар.

Энамнинг урчуқ йигиришларини кўрсам бир воқеа ёдимга тушади. Ушанда қўзи қирқими Бургуттепаннинг кун ботиш томонидаги булоғи қуриб қолган Қуруқсойга бўларди. Дадам ҳар галгидек қишлоғимиздан ўн чоғли кишини жун қирқишга ҳашарга айтган эдилар. Қирқимчилар қирққан жунларини ранг-ранги билан ажратиб қўйиб, ким ўзарга баҳслашиб ишлашишарди. Мен ҳам уларга қўйларни ушлашда кўмаклашардим. Қўйлар билан кечаю кундуз бирга бўлганим учун улар мандан ҳуркишмайди. Аям қирқимчиларга овқат тайёрлардилар. Вали амаки деган пастаккина, юзлари қуёшда қоқорайиб кетган одам ҳаммадан кўп жун қирқарди.

— Валижон, ҳў ўша четроқда турган оқ қўзининг жунини акангизга кўрсатмай менга қирқиб беринг, айланай. Жулпатнинг ўришига шундай оқ майин жун тополмай юрибман. Бошқа рангдаги жунларни бўяб бўлмайди, — дедилар аям Вали акага секингина шивирлаб.

Мен бу гапни эшитиб, ҳайрон бўлиб туравердим. Алир

¹ Жулпат, жулқурс — палос.

нега аям совхоз қўзисининг жунини оладилар? Ана, қулоғида рақамланган тамгаси ҳам бор. Нега дадамдан сўрамайдилар? Сўрасалар ҳам дадам бари бир бермайдилар. У кишининг одатларини биламан. Бир кун қўшни отарининг бош чўпони ориқ бир қўйни семизроғига алмаштириб беришни сўраб келганда, дадам: «Ана, ўзимнинг ўн тўртта қўйим бор. Хоҳлаганингни ол, истасанг ўйинини кўчириб кет. Аммо совхознинг қўйига тегма! Бола-чақам бор, бунақа иш қўлимдан келмайди. Ҳаром йўлдан юриб қамоққа тушишга ҳам тоқатим йўқ», дедилар қўлларини панжара қилиб кўрсатиб. У эса алланмалар деб, эски мотоциклинни тириллатганча жўнаб қолди. «Бунақалар бугун қўйинини олиб, эртага совхоз мулкни талон-тарож қилди, деб устингдан ёзишди», — дедилар дадам хуноб бўлиб.

... Аямнинг бояги гапларини дадамга айтсаммикан? Жаҳллари тез, аямни уришдан ҳам қайтмайдилар. Айтмадим, айтсмадим. Лекин айтмасам ҳам, ҳамма нарса мен ўйлагандек бўлиб чиқди. Аям булоқдан сув олиб қайтаётган кишидек жунни челақка солиб кетаётганларида, дадам кўриб қолдилар. Аям ҳеч нима билмагандай қирга чиқиб борардилар. Дадам жунни қирқадиган қайчини қўлларида ўйнатганча бир зум кузатиб турдилар. Кейин мени имлаб ёнларига чақирдилар.

— Бор, аянгга айт! Жунни олиб келиб жойинга қўйсин! — дедилар қаҳр билан.

Мен истар-истамас аямнинг ортидан қирга қараб чопдим. Йўл-йўлакай қандай ақлли ва тўғри дадам бор-а, дея ўйлардим. (Бегоналар олдида уялмасин деб, аямни койимадилар ҳам. Тагини баъзида аям дадамдан нолийдилар.) Ҳаллослаб чопиб келаётганимни кўрган аям, сир очилганини сезиб, ранглари оқарди.

— Жунни жойинга қайтариб қўяркансиз, дадам айтдилар! — дедим нафасим тиқилиб.

— Сен айтдингми, ер ютгур! — деди аям лаблари пирпираб

— Йўқ, ўзлари кўриб қолдилар! — дедим ноқулай аҳволга тушиб.

— Битта кўзининг жуни билан совхоз бойиб қолар-миди? Ма, олиб бор шу матоҳини! Дадангга совхоз уй, совхоз — хотин, совхоз — бола-чақа. Қошки, шунчалик жонини жабборга берганини биров билса! — Аям жаҳл билан челақни менга узатдилар.

Аямнинг бу жинойтларига шерик бўлишни нистама-сам-да, челақни олиб жойимда туриб қолдим. Аям аллашмалар дея қарғаниб, уйга қараб кетдилар. Зўрға оёғимни кўтариб босиб, нзимга қайтдим, ағанаб ўйнагандай бўлиб жуни хирмонга қўшиб юбордим. Чунки аямнинг қилмишини ҳеч кимга билдиргим келмади. Кейин бўш челақни дадамга кўрсатдим. Дадам бош ирғаб қўйдилар-да, индамай жуни қирқавердилар. Билсин деб, челақни Вали қирқимчига ҳам кўрсатиб қўйдим. У қўрқаписса елкасини қисди.

Одамлар кетгандан кейин дадам бари бир аямни зикновга олишларини ўйлаб азобландим. Қизиқ, аям мени қаргаб берсалар ҳам у кишига раҳим келаверади. Аямга қийин. У киши бир чўпон тенги отар ишларига кўмаклашар, боз устига уйдаги барча юмушлар ҳам зиммасида эди. Чўпонлар сурувни ҳайдаб яйловга чиқиб кетишар, дадам эса ўлиб қолган ё бўри тортиб кетган қўйни акт қилдириш учун идорага олиб кетганларида, ўрдадай қўтонини тозалаш аям иккимизнинг зиммасига тушарди.

— Қуриб кетсин кўрган кунимиз! Отангга тегибман-ки, тиззамдан қийга ботиб қўтон тозалайман! Икки йил чорвага яқинлашганларнинг тагида «Волга»си бор. Отанг эсини таниганидан бери қўй боқса ҳам, эски «патпати» янги бўлмайди. Хайрият, ёмон бўлса ҳам Мамадазим ҳеч нима орага тушиб, шу «патпати»ни олиб берган эди. Бирор гап дегудай бўлсанг, «Қора нон бўлсаям ҳалол ейман», дейди. Худди ҳамма ҳарому ёлғиз даданг ҳалол бу дунёда! — дердилар аям жигибийрон бўлиб.

Уша куни худди ўйлаганимдек бўлди. Юпқали шўрвани ичиб бўлганимиздан кейин дадам аямни сўроқ қила бошладилар. Шундай пайтларда негадир юрагим сиқилиб, секингина чиқиб кетаман.

— Нега менинг феълу атворимни била туриб, шундай қиласан-а, Норхол? — дедилар дадам пиёладаги чойни жаҳл билан ҳўплаб.

— Керак эди-да, бўлмаса бориб бозордан олиб келиб беринг! — дедилар аям ҳар галгидек шаддодлик билан.

— Ёв келмагандир ўша эшакнинг тўқимига ўхшаган жулқурсингга! Қишда, одам оёғи тинчиганда тўқийсан-ку зормандангни! Нега энди айтган гапга кирмайсан?!

— Сизнинг бу уйингизда на қишда, на ёзда гиним бор! Қўйнинг энди, дадаси, билмай олиб қўйибман! Қўлимни теккизганим бўлсин энди! — аям дадамнинг қизишаётганлигидан қўрқиб бир оз босилдилар.

— Одамлар туяни ютишса ҳам ҳазм қилади. Аммо менинг қўлимдан келмайди бу иш. Тушундингми? Битга қўйнинг жуни бир кун келиб ўнта бўлиб бўйнингга тушади! Биласан-ку, ахир шуни! Сен аёлларга худонинг ўзи бас келсин. Қорниларинг тўқ, кийим-кечак, талашиб-тортишишга олди-қочди гап бўлса, бас. Шуни ҳаёт деб биласанлар.

— Ҳар қалай, сиз эркакларга ўхшаб, калла талашиб юрмаймиз-ку!

— Ҳа, ўзи калла талашмаган сенлар қолувдиларинг. Бора-бора аёллар калла талашадиган, эркаклар эса тирикчилик ташвишларидан безиб, уйда ўтирадиган бўлиб қолса керак.

— Шаҳарда шунақа дейишади-ку, дадаси! Орқа томондан эркаклар билан аёлларни ажратиб бўлмас эмиш.

— Бўлди! Йиғиштир гап супрангни! Шу кетишда бориб-бориб инсон бино бўлган ҳолатига қайтади, раҳ-

матли отам шундай дер эдилар! — дедилар дадам ҳам бир оз ҳовридан тушиб.

Бундай пайтларда аям дадам нима десалар маъқуллаб, жимгина ўтираверардилар. Кейин гап айланиб Бўйноққа келди. Мен ўзимни ухлаганга солиб, жимгина ётардим.

— Бу қутуриб ўлгур итларингизни бир ёқлик қилинг! Жонимдан тўйиб кетдим. Чўпонларга бир қозон оссам, уларга бир қозон осаман. Бир эмас, бешта бўлди бу зормандаларингиз. Агар Бўйноқ туғиб берса борми, ҳовлида оёқ босишга жой топилмай қолади. Итларни боқишга ҳам битта чўпон керак бўлади. Ҳозирдан бирор йўлини қилинг, кейин кеч бўлади, — дедилар аям уйғоқ ётганимдан беҳабар.

— Уғлинг боқиб юраверади-да, — дедилар дадам мени назарда тутиб.

— Ҳа, энди бир ками болангизга ит боқтириш қолувди.

— Усиз ҳам кечаю кундуз ит билан. Бўйноқ деса ўзини томдан ташлайди!

— Норбўтангиз ҳадемай биринчига боради. Бўйноқни йўқотмасангиз, ўқишга ҳам қизиқмайди, даси.

— Норбўта яхши ўқийди. Ҳозирдан чизган суратларини қара, ишқилиб, эсон-омон катта бўлсин. Лекин гапинг тўғри. Ит уни ўқишдан чалғитиши мумкин, — дедилар дадам салмоқлаб.

Назаримда, ётган жойимда биров бўғаётгандек эди. Урнимдан туриб: «Йўқ! Бўйноқ менинг ўқишимга ҳеч ҳам халақит бермайди!» деб қичқиргим келар, хаёлимдан: «Энди ким мен билан олишиб ўйнайди? Ким билан тоғу тошларда қувлашаман? Аям берган нон ва суякнинг ярмини еб, ярмини кимга бераман?» деган гаплар ўтарди. Уйғоқлигимни сездирмаслик учун секин нафас олиб, узоқ ётдим. Кейин ухлаб қолибман...

II

Бўйноқ иккимиз Дулдулқиянинг Ойқорга туташган жойидаги ялангликда қувлашмачоқ ўйнардик. Энамнинг айтишларича, қадим замонларда Ҳазрат Али деган афсонавий баҳодир ёв билан курашиш учун ўзининг учқур дулдули билан доимо шу ердан самога кўтарилар экан. Шундан бери чўққининг номи Дулдулқия деб аталаркан.

Биз галма-гал қувишардик. Аввал мен қочардим, Бўйноқ қуварди. Ушлайман деса, бир сакрашда етиб олади. Лекин ўйинни қизитиш учун мени қўйиб, ўзи юмалаб-юмалаб кетади. Мен ҳам илонизи қилиб, алдаб қочаман. Охири бир сакрашда оёғимнинг остига келиб тушади. Мен гўё майини ва юмшоқ пўстинга йиқилгандай умбалоқ ошаман. У олдинги икки оёғи билан: «Ҳа-а, ушлаб олдимми!» дегандай секин кўкрагимдан босали.

— Бўлди-и, бўлди-и! Енгилди-им! — дейман, икки қўлимни кўтариб.

У қувониб кетади. Кейин иккимиз умбалоқ ошишдан мусобақа қилдик. Мен Бўйноққа кўрсатмай чопиб бориб, яна умбалоқ ошардим. У ёрромлик қилаётганимни сезиб, тўхтаб қолди. Чўнқайганча кўзларини бир неча марта секин очиб-юмди ва сўлақларини ялаб, тескари қаради.

У хафа бўлса лаб-лунжи осилиб кетар, кесилган қулоқлари шалпаяр, кўзларини ғамгин чимириб, бир нуқтага тикилиб қоларди. Мен унинг бу хатти-ҳаракатидан: «Нима, мени нт деб менсимаяпсанми? Қанчалик алдасам, масхара қилсам билмайди, деб ўйлайсанми? Агар шунақа қилаверсанг, сен билан дўст бўлмайман. Малол келса, майли, тоғ этагидаги тўқайзорга кетаман. Бир куним ўтар. Аягининг зуғумидан аллақачон кетиб қолардим-у, болаларимни, сени, дадангни ва сурувни ўйлайман-да», деган маъно уқардим.

— Мени кечир, Бўйноқжон! Кечира қол! Энди сени

сира алдамайман! Агар алдасам, нима қилсанг ҳам розима! — дердим унинг бўйнидан қучоқлаб.

У шу ҳолда узоқ жим турарди. Олис-олисларга маънос тикилиб, гингшиб қўярди. Бошига ҳеч қандай оғир мусибат тушмаган бўлса-да, доимо унга раҳмим келадди. Негалигини ўзим ҳам билмайман. Балки уни аям доимо ноҳақ жеркиши ва дадамга чаққанлари учундир. Балки унинг ит бўлганлиги, биз нима берсак еб, бермасак кўзи мўлтиллаб қараб ўтириши, гоҳи эса овқатини ўзининг очкўз болалари — Сиртлон ёки Кўктой тортиб олиб еб қўйиши учун раҳмим келар...

Лекин ҳеч қачон уни оч ёки ёлғиз қўйган эмасман. Дадам мени кечаси, гоҳида кундузлари қўй боқишга бирга олиб кетсалар, маза! Шундай пайтларда доимо биз Бўйноқ иккаламиз бирга ётамиз. Дадам кўриб қолсалар, мени койиб берадилар. Бир марта жаҳллари чиқиб, Бўйноққа таёқларини отиб юбордилар. Шунда Бўйноқнинг анчагача қовоғи очилмай юрди.

Айниқса, кечалари сурувни ёйгани чиққаннимизда, суюлганимдан теримга сиғмай кетаман. Ҳамро чўпон берган эски таёқни милтиқдай қилиб ушлаб оламан-да, бутун тоғу тошларни қўриқлайман. Мен лашкарбоши, Бўйноқ аскар бўлади. Ҳамма қўйлар менинг аскарларим. «Олга-а!», десам — тамом. Бутун қир-адирларни, энам айтгандек, «япондай» босамиз.

Дадам туш бўйи ухламай сурувни тўйғазиш учун ҳайдаб боқардилар. Биз эса қўйларнинг орасида ўйнаймиз. Сўнг мен Бўйноқнинг, гоҳида Бўйноқ менинг қучоғимга бошини қўйиб ухлаб қоламиз. Биримиз ухласак, иккинчимиз қўриқчиллик қиламиз. Дадам яқинлашишлари билан Бўйноқ мени секингина туртиб уйғотар, секингина сурувга оралаб кетардик.

Қўйлар ҳам бизга ўрганиб қолган, доимо бирга ухлаймиз. Қўйлар билан ётсанг, сираям совқотмайсан. Улар бирам тинч ухлашадик, ҳатто нафас олгани ҳам сезилмайди. Энамнинг айтишларича, ҳар бир ҳайвон-

нинг, жумладан, қўйларнинг ҳам деви бор экан. Мен қанчалик пойламай, қўйларнинг девини кўролмаганман. Балки Бўйноқдан қўрқиб кўринмагандир?..

Бўйноқ доимо мени кечирарди. Тилини тез-тез чиқариб сўлакайларини яларкан, олдинги оёқлари билан дуч келган жойимга туртиб қўярди. Кейин юмшоққина бошини қўлтиғимга тиқиб, жимгина гуларди. Мен: «Эҳ-ҳе-ҳе, Бўйноғим кечирди-и! Яшасин Бўйноғ-жони-им!» дея қичқирардим. Сўнг кўкаламзорга ағанаб, олишмачоқ ўйнардик.

Етим қўзи ўтлайдиган бўлгач, бизга қўшилди. У кўпроқ қорни тўйгазиш билан овора бўлиб, тўйгандагина бир-икки маъраб бизни топиб олар, бошқа қўзиларга нисбатан мечкай бўлиб қолган қорнини осилтириб орқамиздан эргашиб юраверарди. Қўтонимиздаги етим қўзиларнинг деярли ҳаммаси мечкай. У тўқли бўлиб сурувга батамом қўшилиб кетганда ҳам бизни кўрди дегунча олдимизга югуриб келарди.

Аям Бўйноқни хафа қилган кунлари бутун вужудим билан унинг кўнглини овданига ҳаракат қилардим. У ҳам менинг нега куйиб-пишаётганимни сезар, «Парво қилма, Норбўта, катта бўлсанг аянгга тушунтирасан», дегандек лабларини бурнштириб, кўзларини маъноли очиб-юмарди. Кейин ҳамма нарсани унутардик. Токи аям ёки дадам чақирмагунча тоғу тошда ўйнаб юраверардик.

Очиқсак, ўзимиз овқат топиб ердик. «Қўй, ундай қилма, қандай раҳмсизсан», дейишимга қарамай, Бўйноқ пойлаб туриб, тош рангидаги ёввойи каптарларни ушлаб олар, сўнгра бўлишиб ердик. Мен юпқа тошнинг тагига ўт ёқиб, устига каптар гўштарини қўйиб чиқардим. Зум ўтмай гўшт қип-қизил бўлиб, тандир кабобга ўхшаб пишарди. Илгарилари Бўйноқ хом гўшт, мен эса пишган гўшт ердим. Кейинчалик иккимиз ҳам пишган гўшт ейдиган бўлдик. Бир марта унга: «Ма, сен хом гўшт ея қол, олов яхши ёнмаяпти», деган эдим, у

аразлаб кетиб қолди. Бора-бора мен ҳам хом-хатала, кейинчалик, умуман хом гўшт ейишга ўргандим. Нима топсак, иккимиз тенг бўлиб еймиз. Биз билан ўйнайдиган бошқа болалар ҳам, ақлли итлар ҳам йўқ эди-да. Итнинг вазифасини бирор хавф туғилганда ҳуриб қўйиш, деб биладиган Оқтой, Сиртлон ва Кўктойлар узукун изғиб ўлжа ахтаришарди. Аям ҳафсалалари келса, уларга итоши қилиб берардилар, бўлмаса йўқ.

Қўтонимиз — энамлар турадиган, сурувимиз олис яйловларга чиқиб кетганда биз кўчиб борадиган қишлоғимиздан жуда узоқда. У ерга бориш учун эшак билан тонг ёришгандан тушга қадар йўл юриш керак. Акам Тошкентда ўрмонларнинг бошлиғи бўладиган ўқишда ўқир эдилар. Зўр ўқиш-а? Ўқишларини битириб, яқинда бир йиллик ҳарбийга кетдилар. Мен биринчини битираётганимда келарканлар. Кейин мени Май байрамида шаҳарга намойишга олиб борадилар. Ўзларни шундай дедилар. Ҳамма тоғлар, арчалар, айиқлар, бўрилар, олқорлар ва какликлар акамнинг ихтиёрида бўларкан. Аям айтдилар. Кейин менга роса маза бўлса керак. Бўйноққаям. Бўйноқ иккимиз акамга тоғимиздаги ҳамма ҳайвон ва дарахтларни бирма-бир кўрсатиб чиқамиз. Мўътабар деган синглим ҳам бор. Ҳаммамиз уни «Мўтти» деймиз. Мен билан ҳеч ҳам чиқишмайди. У кунни Мўттига:

— Кел, Мўттижон, икковимиз ачом-ачом қилиб ётамиз, — дедим.

— Ҳо-ҳо, керак эмас. Сен билан ётмайман, сен Бўйноқ билан ётгансан. Устинг ҳаром бўлди, қўлларинг ҳам ҳаром, — деди.

— Ҳм-м, дадам билан аям бор-да, бўлмаса ўша эчкининг думига ўхшаган сочларингни юлиб олардим! — дедим кўрпанинг остидан муштимни кўрсатиб.

У бўлса мени масхара қилиб, оғзини қийшайтирди. Мен индамадим. Яна бирор нима десам ҳамма гапни, Бўйноқ билан бирга ухлаганларимни, бир косада овқат

еганларимни дадамга чақиб беради. Бўйноқ билан бирга ухлаб ётганимни у икки марта кўрган. «Дадамларга айтаман», деганда чумчуқ ушлаб бериб, алдаганман. Хуллас, Мўтти мен билан ўйнашдан кўра аямнинг орқасидан эргашиб, гинғирлаб юришни яхши кўради. Менинг ҳам у билан ўйнашга тоқатим йўқ. Билмай туртиб юборсанг ҳам бақририб йиғлайди. Қизиқ, бирор нарса ни сўраганда бермасанг, худди калтак егандай уввос солиб бўкиради. Бунни эшитган аям мени қарғаб кетадилар. «Урганни йўқ», деб минг марта айтсам ҳам ишонмайдилар. Унинг устига, кечқурун дадамга биргалашиб чақишганини айтмайсизми? Шундай пайтларда бирам жаҳлим чиқиб кетадики, ундан қандай қилиб ўч олишмни билмайман.

Кўпинча дадам менинг ёнимни оладилар. Бундай пайтларда Мўтти атайлаб жангарилик қилади. Дадам мени ушлаб олиб, ёлғондакам қулогимдан чўзган киши бўладилар. Мен ҳам жўрттага: «Ҳи-и-и», деб йиғлаб қўяман. Шундан сўнг Мўттининг овози ўчиб: «Боплатдимми?» дегандай мени масхара қилади. Мен эса: «Ва-ҳа-ҳа», деб кулиб юбораман. У: «Ҳа-а, урмабсиз уни-и», дея яна дадамга хархаша қилади. Хуллас, бундай машамашалар тез-тез такрорланиб турэди.

Лекин қанчалик хархаша қилмасин, мен Мўттни кечираман. У кичкина-да. Бироқ буни ҳеч ҳам тушунамайди. Майли, бир кун тушуниб қолар. Мен ҳаммадан кўп Бўйноқни ўйлайман. Усиз турулмайман. У ҳам шундай. Бир оз кўришмай қолсам, аямнинг жеркиганига ҳам қулоқ солмай эшикнинг олдига келиб, чўзилиб ётиб олади. Аям койисалар ҳам менсимагандай ўқрайиб қараб тураверади. Сўнг аям мени койишга ўтадилар.

— Чиқ деяпман! Меҳрибонинг кўзи тўрт бўлиб кутиб ўтирибди! Жонимга тегиб кетдинг икковинг ҳам! — дейдилар рўзгор ташвишлари кўпайиб кетганда жаҳлган миниб.

Мен индамай Бўйноқнинг олдига чиқаман. У бўлса:

«Юр, нарироққа кетайлик, аянгнинг кўзига балодек кўр-
рнияпман шекилли! Хайрнятки, милтиқ отиши билмайди.
Бўлмаса, ҳозироқ отиб ташларди. Нега кўринмайсан?
Қишлоққа менсиз кетиб қолибсанми деб ўйлаб-
ман», дегандек думини ликиллатиб, қирга бошлайди.
Қирга чиққунга қадар у мени ўзига етказмайди. Тепа-
ликка чиққандан сўнг орқа оёғида тик туриб, олдинги
оёқларини ўйнатганча мени кутиб туради. Кейин икко-
вимиз кураш тушамиз. Сўнг чалқанча ётиб, кўм-кўк,
тубсиз осмонни томоша қиламиз. У аҳён-аҳёнда менга
қараб қўйиб, жимгина ётаверади.

Қизиқ, у ит бўлса ҳам одамнинг ичидаги гапни била-
ди. Уйимизга ёмон, маст одамлар келса, ҳуриб, ижирга-
ниб, «уларни уйга қўймаслик керак», дегандай менга
суйкалаверади.

— Жим тур, иккимизни ҳам дадам уришиб беради-
лар, — дейман пичирлаб.

У гингшиб оғилхона эшиги томон қараб кетади.
Агар дадам уйда бўлмасалар, бояғидақа одамларни
қўтонимиз яқинига ҳам йўлатмайди. Унинг энг ёмон
кўрган одами Қодирқул носфуруш билан Мамадазим
ҳеч нима эди. Агар икковидан бирортаси уйимизга яқин-
лашса, Бўйноқ еб ташлагудек бўлади. Улар Бўйноқдан
шу қадар қўрқишадики, ҳатто суҳбатлашаётганда гап-
ларидан адашиб кетишади. Донмо Бўйноқ уларга қаҳр
билан тикилиб турар, улар эса Бўйноқнинг кўзига тик
қарай олмасдилар. Бўйноқнинг бу хатти-ҳаракатлари-
дан мен ҳайрон бўлиб юрардим. Кейинчалик ҳаммасига
тушундим. Бунини Бўйноқ ҳам, мен ҳам яхши кўрадиган
энам айтиб бердилар.

Ит вафодор экан. Шунинг учун ҳам мучалда итнинг
поми вафодор деб аталар экан. У дунёда инсонга энг
яқин ҳайвон бўлиб, одам сезмаган нарсаларни пайқар-
кан. Олдига яқинлашсанг, носнинг ҳидидан туриб бўл-
майдиган Қодирқул носфурушнинг гапи носидан беш
баттар сассиқ эмиш. Қизиқ, гап ҳам сассиқ бўладими?

Кейин билсам, энам фисқу фасод гапларни шундай деган эканлар. Мен ҳам Қодирқул носфурушнинг пичинг ва киноя аралаш гапирмаганини эслолмайман. У Бургуттепа билан Дулдулқия орасидан ўтадиган Тераклисойга яширинча келиб нос тайёрлаш учун теракларнинг пўстлогинни шилиб кетар, тушликда эса овқат егани кўзини лўқ қилиб бизникига келарди. Энамнинг айтишларича, терак пўстлогининг кулидан энг яхши нос тайёрланаркан. Бошқа носфурушлар терак кули ўрнига оҳак ишлатганидан уларнинг бозори чаққон бўлмас экан. «Носкаш — пасткаш», деб қўярдилар энамлар бурниларини жийириб.

Мен ҳам Қодирқул носфурушни ёмон кўраман. Балки, у аллакимлар учун яхши одамдир. Лекин, ҳар қалай, мен ёмон кўраман. Ёмон кўриб, жимгина юрмасдим. Бўйноқ иккимиз унга қарши курашардик... У қилиб юрган жиноятни яна икки-уч киши билади. Биладю, ҳеч нима демайди. Бизга шуниси алам қилади. Бўйноқ бир-икки марта қопмоқчи бўлиб, ташланиб ҳам кўрди. Аммо носфуруш Бўйноқни болта билан чопиб ташлашига сал қолди. Мен додлаб ёпишмаганимда, Бўйноқни ўлдирарди.

У теракзорга кўпинча душанба кунлари келарди. Дулдулқия чўққисининг устидаги теп-текис ялангликдан теракзорнинг ҳар бир бурчаги, айниқса, остида биз қапақапа ўйнайдиган каттакон ва чиройли оқ терак яққол кўзга ташланиб туради. Кўм-кўк сой теракзорни иккига бўлиб, тўлиб-тошиб оқади. Одамларнинг оёғи кам текканлигиданми, сойнинг юқори қисмидаги тераклар каттароқ. Сой этаклаган сари теракзор сийраклашиб, дарахтлар ҳам майдалашиб боради. Сой бошидаги чакалакзорда Бўйноқ билан менадан бошқа деярли ҳеч ким юрмасди. Биз бу ерда чакалакзорнинг қўрқоқ тулкилари ва катта-кичик бошқа ҳайвонлар юрадиган ҳамма йўлларни билардик.

Тераклисойнинг осойишталигини бузадиган бирдан-

бир киши — Қодирқул эди. У ҳеч қачон ва ҳеч кимнинг кўзига тик қаролмайди. «Кўзинг олма-кесак термай кет», дердилар энам ҳеч кимга эшиттирмай. Унинг хатти-ҳаракатлари ҳам совуқ. Дадамнинг айтишларича, эсини танигандан бери бирор жойда ишламаган экан. У ҳамма билан ерга тикилиб ёки атрофга аланг-жаланг қараб гаплашади. Агар у бизникига келган пайтларда энам уйда бўлсалар: «Ҳаҳ, сасмай кетсин шу ертешар носфуруш-а, тагин келдими?» дердилар енглари билан оғиз-бурунларини бекитиб.

— Нега уни ертешар дейсиз, эна? У кон қидирувчилар билан ишламайди-ку? — деб сўрардим у кетгач.

— Кўзига қара, худди бойўғлининг кўзига ўхшайди. Ерга қараса, ер ҳам озор чекади унинг кўзидан. Эсини танибдики, савдогарчилик қилади. Немиснинг уруши пайтида армияга бориб, ўзининг қўлидан ўзи отиб қайтиб келган экан. Оғзидан эшитганман. Бир куни маст бўлиб ўзи айтди. Тагин «ранни»ман деб, давлатдан нафақа олса ҳам ажаб эмас, — дедилар энам енгларини оғзиларидан олмай.

— Энди Тераклисойга келганида устидан тош юмалатиб ўлдирамиз!— дедим ҳаяжонимни босолмай Бўйноққа.

У: «Майли, бир боплайлик», дегандай Қодирқулга қараб-қараб қўйди. Кейин дадам Бўйноқ иккимизни қўйларни қайтариб келишга буюрдилар. Тепаликка кўтарилганимизда сурув қўтонимиздан анча узоқлашиб, баджаҳл Раҳмат қоровул қўриқлайдиган буғдойзўрга етиб қолган эди. Бўйноқ: «Сен тура тур, ўзим чопиб бориб қайтариб келаман», дегандай мени бир туртди-да, сой томон чопиб кетди. Мен кўкаламзорга узала тушиб, Бўйноқ, сеvimли Бўйноғим ҳақида ўйлай бошладим. Бунчалик ҳам эсли-а, у!

Келаси йили ўқишга бораман. Шу йил бормоқчи эдим, ёшим бир ойга етмади. Уйга келиб, йиғлаб юбордим. Кейин дадам мактабга бориб, мени ўқишга олиш-

ларини илтимос қилдилар. Кўнишмади. Мен мактабга борсам, Бўйноқ нима қилади? Бўйноқ ҳам бола бўлиб туғилса бўлмасмиди? Икковимиз бирга мактабга борардик, бир партада ўтирардик. Энди нима қилсак экан-а? Гоҳида аямнинг уч-тўрт кун Бўйноққа овқат бериш эсларидан чиқиб кетади. Унутадиларми ёки атайлаб бермайдиларми — билиб бўлмайди. Шунда у эшик ёки деразадан келиб, ҳеч кимга билдирмай менга қарайди. Мен яшириб, уч-тўрт бурда нон кўтариб чиқаман. Бир марта нон олиб чиққанимни дадам кўриб қолдилар.

— Жойига қўй нонни, нонкўр! Одамлар бир бурда нонни тўйиб ҳидлашга зор бўлиб ўлиб кетишган! Сен бўлсанг итга нон ташиганинг ташиган! — дедилар. Нимадандир диллари хуфтон бўлиб ўтирган экан шекилли.

Шу кунни Бўйноқ оч қолди. Аммо эрталаб ҳеч кимга билдирмай токчадан битта нонни олиб эшикнинг тирқишидан узатдим. Мабодо аям ёки дадам нон еяётганини кўриб қолса, Бўйноқ ўзини нонни топиб олиб еяётганга солади. Шундай пайтда унга жуда раҳмим келади. У бир неча кун оч қолса ҳам менга гап тегинини истамайди. Аммо ундан кўра кўпроқ тартиб-интизомни мен бузаман. Шунда у кесилган қулоқларини диккайтириб, лабини чўччайтиради. «Наҳотки, одам боласи бўла туриб, ақлсизлик қиласан-а?» дегандай менга узоқ ва маъноли тикилади. Мен эса яна кечирим сўраб, бўйнига осиламан. У аввалига кечирмагандай бўлиб, олдинги оёқлари билан қўлларимни секин итариб қўяди. Кейин кечирганини билдириш учун у ҳам менинг бўйимга осилади. Токи биров келиб, халақит бергунга қадар олишиб, ўйнашамиз. Олишганларимизни энам кўрсалар индамайдиларку-я, аммо аям ёки дадам кўрсалар, койиб берадилар.

— Ит билан ўйнама, деб мишг марта айтаман сенга! Қасали юқади! Бутун оғзи-бурнинг ҳаром бўлди! Ундай кўра ишга кўмаклашсанг бўлмайдими? Итга қўшилиб, ит бўлиб кетсанг керак эрта-индин! — дердилар аям бақариб.

Хафа бўлиб кетаман. Дадам айтганларидек, бунчалик ҳам тиллари заҳар бўлмаса аямнинг. Итга қўшилиб ит бўлсам нима бўпти? Қайтага яхши бўларди. Доимо дала-даштларда мазза қилиб, ҳеч кимдан койиш эшитмай юраман. Бўйноқ иккимиз ўзимизга Дулдулқиядан ин ковлардик, теракзор ва арчаларни кўриқлаб ётардик.

Шундай аччиқ гаплардан сўнг лаб-луңжи осилган Бўйноқ индамай сойга тушиб кетади, мен эса ҳамма нарсадан ҳафсалам пир бўлиб, уйга томон юраман. Қуёш қорайиб, кеч киравериши билан юрагим безовта бўлаверади. Сабаб, аям ҳеч қанақа айбим бўлмаса-да, дадамга чақадилар. Агар ҳафсалалари бўлса, дадам мени қистовга олар, бўлмаса: «Қўй, одам ҳиди ёқмас шу болангни. Қанча насиҳат берма, гўр ҳам бўлмайди», дердилар қовоқларидан қор ёгилиб.

Бундай кунларда эрталабга қадар менинг оғиз очиб гапиришга ҳаққим йўқ. Агар бехосдан уларнинг кўпроқ гийбатдан иборат суҳбатларини бўлиб қўйсам, бояги гап қўзғалиб кетиб, койий-койий мени йиғлатишарди. Кўз ёшимдан юзим ачишиб ухлаб қолардим.

Лекин анчагача уйқум келмай, уларнинг гапини эшитиб ётаман. Улар ҳам ётгунга қадар мен ва Бўйноқ ҳақида гапиришадди.

— Бекорга хафа қилдингиз гўдак бечорани, — дейдилар аям афсусланиб.

— Жағнинг тинмай ёмонладнинг ахир, аччиғим чиқиб кетди-да! Қилгуликни қилиб қўйиб, яна менга осилсан! — деб жавоб қилардилар дадам.

— Бунчалик қаттиқ койишингизни қаердан билай! — дердилар аям айбларига иқорор бўлиб.

— Бир-икки койиғанга шишаси ёрилмайди. Болани тергаб туриш керак. Ҳозирдан жиловини қўлга олмасанг, кейинчалик оғиз очолмайдиган бўлиб қоласан, — дердилар дадам ўзларининг пухта одам эканликларини намойиш этгандай.

Кейин гап айланиб Жондорлисойда дадам билан сов-

хоз директори орасида бўлган жанжалга тақалар, дадам бу воқеани ўқиниб, қалтироқ босиб аямга айтиб берардилар. Бу воқеа мени ҳамон ўйлантиради. Донишманд: «Директор нега дадамни урди?» дея сўрайман Шундай дея ўйлайману кўзим ёшланиб кетаверади. Кўз ўнгимда ёқавайрон, юзлари, лаблари шилиниб, ранги ўчиб, камзули йиртилган, телпаги учиб кетган, йиғламаса ҳамки кўзидан ёш тирқираган дадам гавдаланаверади. Бўғзимга алланима тиқилиб, хўрлигим келиб кетади. Аям бир кун акамга: «Худо хоҳласа, катта бўлсанг директордан дадангинг қасдини ол», деганлари эсимда. Негадир ўшанда бу гап менга қарата айтилгандек туюлди...

... Ўшанда Ҳамро чўпонга эргашиб мен ҳам Жондорлисойга боргандим. Лекин негадир Бўйпоқ йўқ эди. Бу воқеа ўша — дадам Мамадазим ҳеч ниманинг қўлидан бўшаб, отар қабул қилиб олган кўкламда тўл¹ тугаш арафасида бўлганди. Директор ўша шартларни қўйиб отар бергандан кейин даданинг боши қотиб қолибди. Аввалига сурувга қўчқор қўймай юрдилар. Кейин директордан ҳайқибми ёки бошқа бирор нарсани ўйлабми, ўнта қўчқор олиб келиб сурувга қўшдилар.

Тўл охирлаб, Жондорлисойни тўқли болаларининг маърашлари қоплаганда, сутранг «Волга»сини ўғлига ҳайдаттириб директор келди. Биз Ҳамро чўпон иккимиз эндигина туғилган қўзичоқнинг онасини ушлаб оғизлантираётган эдик. Даданинг ранги ўчиб кетган, чўтни шиқиллатиб ниманингдир ҳисоб-китобини қилардилар. Машинани кўришлари билан шоша-пиша ишларини йиғиштирдилар.

— Ассалому алайку-ў-ў-м-ми! — деди директор машинадан тушар-тушмас очиқ чеҳрада. — Жуда нияти холис одамлармиз-да! Ўзим ҳам шу атрофда бўлсаларинг керак, деб ўйлагандим!

¹ Тўл — қўзилатин мавсуми.

— Бор бўлинг, директор бово! — дедилар дадам уни қарши оларканлар.

Кутилмаганда у дадам билан қучоқлашиб кўришди. Ноқулай аҳволда қолган дадамнинг қўлидан таёғи тушиб кетди.

— Тошкентда, юридическийда ўқийдиган ўғлим, — деди у қўнғиз мўйловли, сочи пахмоқ новча ўғлининг кифтига қоқиб.

Кейин Ҳамрони имлаб чақирди-да, ниманидир тайинлади.

— Қани, Жўравой, бир айланиб келайлик, — деди дадамни кўлтиғидан тутиб қирга бошларкан.

Мен ҳам ўйнаб юрган одам бўлиб, секин орқаларидан эргашдим. Улар қир ошиб, қўшни сойга тушишди.

— Гапнинг пўсткалласини айтсам, Жўравой, энди икковимиз бир бурда ноини бўлиб ейдиган ака-ука бўламиз, — дея гап бошлади директор дадамнинг елкасига кўлини қўяркан. — Биринчи кварталнинг якуни учун совхозга иккита супер-люкс «Жигули» беришяпти. Биттаси сеники. Давримда бир ўйнаб-кул! Ундан ташқари, келаётган сайловда депутатликка сени айтдим. Бундай бир ўзингни кўрсатиб, газеталарниям обод қиласан энди.

— Раҳмат, директор бово! Бола-чақа билан алқаб минардик-да. Катта ўғил ҳам армияда шофёрликка ўқиётган экан. Эски мотоцикл билан қишлоққа бориб-келгунга қадар чангда тегирмончига айланиб қоласан киши, — дедилар дадам қувовчларини яширолмайд.

— Хў-ў-ш, энди асосий масалага ўтсак, — деди директор, ранги бир оз ўзгариб. — Тўқлилардан қанчаси қўзилади?

— Икки юздан ошиқроғи, — дедилар дадам анчадан сўнг идорада бўлиб ўтган гап ёдларига тушди шекилли, овозларини пасайтириб.

— Уттизтаси сеники. Машина олганда ишлатарсан. Қолганига одам келади. Ҳайдаттириб юборарсан.

Дадамни ўй босиб, жимиб қолдилар. Шунда дадамга бирам раҳим келдики, қани энди, қўлимдан келсаю ёрдам берсам! Дадам жиноят билан ҳақиқатнинг чўзилдиган-у, лекин узилмайдиган чизиги устида турар, икки оташ ўртасида ёнардилар. У кишининг оғирини на Ойқор, на сокин Сангзор, на бепоён Галахирмонжой яйловлари, унда ёйилиб юрган сурув-сурув қўйлар, уюр-уюр йилқилар ва на бутун бошлиқ қишлоғимиз енгиллата оларди. Аламимдан ўтлоққа ағанаб, ўтларни юлқилаб, тирноғимнинг орасига тупроқ кириб зирқираб оғриганига қарамай ерни тимдалардим.

Эй, тубсиз осмон! Нега дадамга директорнинг раҳми келмайди? Нега у бундай қилади? Нега унга ҳеч ким индамайди?! Ахир у давлатнинг шунча қўйини еб кетаверадимми? Шунинг учун ҳам Мамадазим ҳеч нима ҳар йили отарини алмаштирар экан-да! Нега шундай?

Дадам талқон ютгандай нафаслари ичига тушиб кетган, эски латта телпаklarини олиб, белбоғлари билан терларини артардилар.

— Намунча дамнинг ичингга тушиб кетди?! Қўрқма, мен бирор ишни уддаламасам, оғзимга олмайман. Аммо бундай мурувватларини ҳам ҳар кимга қилавермайман. Жўжавирдек жонсан, шу баҳонада биринг икки бўлиб қолади,— деди директор дадамнинг ҳаракатидан таажубга тушиб.

— Эплолмайман, қўлимдан келмайди, ака,— дедилар дадам томоқларига бир нима тиқилгандай.

— Қўйсанг-чи! Бўлмайдиган гапни гапирма! Ўзингга эҳтиёт бўлсанг, бас,— деди директор дадамга далда бериб.

— Йўқ, бўлмайди. Жон директор ака, мени бундай ишга ундаманг! Қўлимдан келмайди! Маана, Раббимдан санаб олган отарим, икки юз эллик чоғли қўзиси! Ревкомингизга айтинг, барча аъзолари билан келиб санаб олсин! Қолганини ўзингиз биласиз!

— Эркакман деб юрган экансан-да, Жўравой! Асли-

да, одам қуриб кетгандай сен билан олди-берди қилмоқчи бўлган мен ўзим аҳмоқ! — деди директор азбаройи авзойи бузилиб.

— Мени ҳақорат қилманг, директор ака! Ердан чиққанним йўқ! — дедилар дадам лаблари пирпираб.

— Одам эмас экансан! Осмондан тушган одам ҳам гапга тушунади-ю, сен тушунмас экансан. Бўпти. Қўйни Мамадазимга топширасан! Орамиздан ҳеч қандай гап ўтмади ҳисоб. Бошқа истаган отарингни бераман. Хоҳласанг, Мамадазимникини ол, хоҳла бошқасини! Аммо ёпиғли қозон ёпиғлигича қолсин! Майли, меҳнат қилдинг, йигирмата кўзи ол, — деди директор бир оз ҳовридан тушиб, гўё ҳеч қандай гап бўлмагандай босиқ овозда.

— Қўзига ҳеч ким тегмайди! Отарни Мамадазимга топширмайман! Бирорта ҳалол-покиза одам топилгунча ўзим боқаман! — дедилар дадам илк бор директорнинг кўзига тик қараб.

Мен эса борган сари ерга кириб кетаётгандай гўлганардим. Яшил тўн кийган далалар бир зумда ўз гўваллигини йўқотди. Димогимга урилаётган телпакул ҳиди нафасимни бўғарди. Юрагимни ҳовучлаб можаронинг тезроқ тугагини кутардим.

— Уҳ-ҳў-ў! Даминг баланд-ку? Ҳали директорликни ҳам даъво қиларсан?! Бургага аччиқ қилиб кўрпасига ўт қўйган лўли-ей? Чайнаб турган нонини туфуради-я, нонкўр! Бўйнингга саккизта айбни ёпиштириб, керакли жойга тиктириб қўяйми?! Совхознинг сурувига уч юз чакана қўйни қўшиб боқиб, пулни ўзинг олиб юрганингни билмайди, деб ўйлайсанми?!

— Сўкма мени! Директорлигингни эса пишириб е, билдингми?! Эй-й, инсофни ютган мусулмон, бир эмас, давлатнинг икки юз кўзисини кўрдим демай юғиб юбормоқчисан-а? Одамларнинг ҳақини ёрилгудек еб, яна дўқ қиласан-а? Ахир виждон деган нарсанинг «в» ҳарфи борми сенда?!

— Сендан сўрамайман! Кўп ҳаддингдан ошма! Сен билан сану манга бориш менга ярашмайди!

— Нима, сен авлиёмисан? Шохинг борми? Бўлса кўрсат! Мендан ортиқ жойинг — порахўрлигинг! Лекин турмага тикдириш қўлингдан келмайди! Мен партбилетимни олгандан бери пок асрайман!

— Партбилетни аралаштирма! Сендақа чаласавод коммунистнинг борингдан йўғинг афзал! Бас қил, деяпман, ҳеч ким кар эмас! — деди директор қўлларини мушт қилиб.

— Ҳа-а, ноинсоф! Чаласаводлик эмас, порахўрлик, виждонсизлик, имонини еб юбориш айб эканлигини туншунмайсан-да сен. Ёки сен порахўрлик курсига ўқиб...

Дадам... дадам қолган гапларини айтолмадилар. Зарб билан тушган муштан чўкаллаб, телпаклари отилиб кетди. Мен телпакка қараб чопдим. У дадамни босиб олиб, дуч келган жойнга муштлай бошлади.

— Нега урасан дадамни-и! — Мен қичқирганча унга ёпишдим. Аммо у мени силтаб отиб юборди. Тошга йиқилиб тушиб, кўз олдим қоронғилашиб кетди. Бор кучимни тўплаб ўрнимдан турдим-да, аям билан Шербўта акамни айтиб келаман деган ўйда уйимизга қараб чопдим. Лекин ҳеч нарсага улгурмадим. Уйимизга ҳам етолмадим...

Ҳа, шу куни у дадамни урди. Лекин уни, мен кутгандек, милиционер олиб кетмади. Мен буни ҳеч ҳам кечиролмайман. Ҳеч кимга кўринмай нафасим бўғилиб қолгунга қадар йиғладим. Ҳеч қачон бунчалик кўп йиғламаган эдим. Энди дадамга кўриниш азоб эди. Дадам энди менинг кўзимга қаролмасликларини сезиб, хўрлигим келар, кимлардандир мадад ва яна ўзим билмаган нарсаларни кутардим. «Нега директорнинг бошига тош билан урмадим?», дея ўйлардим. Дадамга кўринмаслик учун яширишиб, сут ташийдиган, ёнбошига «Молоко» деб ёзилган машинанинг шофёрига «дадам айтди», деб миқдим-да, қишлоққа — энамнинг олдиларига кетиб

қолдим. Бу илк бор дадамдан бесўроқ қишлоққа кетиб қолишим эди... Шундан сўнг биз узоқ кўришмадик. Мен дадамнинг кўзларига кўзим тушиши билан, ўзимни тўхтатолмаслигимни, йиғлаб юборишимни билардим. Аямнинг айтишларича, дадам шундан сўнг бир ҳафтача бизга кўринишга юраги чидаёлмай, сурув билан юрибдилар...

III

Бургуттепадан Булоқлисойга тушиб келаётсам, Сиртлон билан Оқтой Бўйноқни яккалаб, алланимани юлқиб ейишаётган экан. Бпри Бўйноқни ўлжага яқинлаштирмай турса, иккинчиси емишга ёпишарди. Бу ҳаракат навбатма-навбат бир маромда такрорланарди. Бўйноқ эса сўлакларини ялаб гингширди.

У мени кўриши биланоқ индамай булоққа қараб юрди... Ўзининг емиш талашаётганини кўриб қолганимдан уялдим ёки хўрлиги келдим, билмадим.

— Бўйноқ, баҳ! Бўйноқ! — дея чақирдим баланд овоз билан.

Сиртлон билан Оқтой мени кўриб, думларини ликиллатишди. Бўйноқ эса чақирганимни эшитмагандек ҳамон булоқ томон кетиб борарди.

— Ҳа-а-а! Иблислар! Ўз онангга ўлжангдан беришга кўзинг қиймаяптими? Очкўзлар! — дедим ўдағайлаб.

Итлар менинг кутилмаганда келиб қолганимдан норози бўлганликларини яширмай ириллашар, қаердандир топиб олишгани — бир парча гўштдан нари кетишмасди. Сиртлон эса олдинги икки оёғи билан гўшт парчасини ёсиб, мени еб қўйгудек бўлиб ирилларди.

— Мен сенларга гўшт ейишни кўрсатиб қўяман! — дедим Сиртлонни елкам билан туртиб юбориб, гўштга ташланарканман.

У ҳам боши билан мени туртиб, оёқлари билан

ғұштга тармашди. Оқтой эса камзулимдан тишлаб торгди. Камзулим йиртилиб кетди. Илгаридан сезиб юардим: оиламиздагилар Бўйноқни ёқтиришмаганидек, Бўйноқнинг болалари ҳам мени унча хуш кўришмасди... Қизганишга ўхшаган қандайдир ҳасаддан бугун ошкора ҳужумга ўтилган эди...

Сиртлон билан Оқтой мени ғажиб ташлашга тайёр эди. Аламимдан нима қиларимни билмай чўнтагимдан гугурт олдим. Шу пайт вовуллаб Бўйноқ етиб келган эди. Унинг овозини эшитиб, қувониб кетдим. Биз ҳам икки киши бўлган эдик. Гугуртни чақиб, яна бир оз но-жўя хатти-ҳаракат қилсам, мени еб қўйгудек бўлиб ириллаб, сўлақлари оқиб турган Сиртлонга отдим. Бирдан ловиллаб олов кўтарилди. Сиртлон даҳшат ичра фингишиб, ўзини дуч келган томонга урарди. Хиёл вақт у ёқдан-бу ёққа чопган эди, олов баттар алангаланди. Бўйноқнинг боласига бари бир раҳми келди шекилли, Сиртлоннинг орқасидан югура кетди. Сиртлон булоқ атрофини қоплаган нам ва бўлиқ майсазорга ағанаб, оловни бир амаллаб ўчирди. Сўнг отилганча бориб ўзини булоққа ташлади. Бўйноқ булоқ тепасига бориб, сувдан бўйинини чиқариб фингишиб турган Сиртлонга бир оз тикилиб турди-да, бошини қуйи солганча қайтиб келди. Оқтой қаёққадир ғойиб бўлди. Шундан кейин у анчагача кўришмай юрди...

Мен гоҳ Сиртлонга раҳминм келиб, гоҳ Бўйноқни ўйлаб, жойимда ўтириб қолдим. Бўйноқнинг кўзлари ғамгин эди. Мен унинг кўзларида нимадандир норозилик, ўкинч кўрдим. Ғалвага сабаб бўлган бир парча ғушт ҳам жойида қолди. Тепаликка чиққаннимизда, беихтиёр сойга ўгирилдим. Шалаббоси чиққан, бутун танаси қорайиб куйган Сиртлон ҳаммадан қолган суякни очкўзларча ғажирди...

Бўйноқнинг кўнгли ғаш тортиб бораётганини сезиб турардим. У ҳозир аям мени, менга қўшиб уни ҳам койинини биларди.

— Хафа бўлма, камзулимни аямга кўрсатмайман, — дедим Бўйноқнинг кўнглини кўтариш учун бошини силаб.

У менга қараб лабини ялаб қўйди. Йиртилган камзулимни ечиб, орқа томондаги деразадан уйга ташлаб юбордим. Бўйноқ ҳам ҳеч нимани билмагандек секин бориб, оғилхона остонасига чўзилди. Аям итларга берман деб олиб қўйган овқат қолдиқларини Бўйноқнинг товоғига солиб қўйдим. Бари бир аям йиртилган камзулимни кўриб қолдилар.

— Ҳа, шерикларинг билан талашибсан-да, ҳайрият, гажиб ташлашмабди! — дедилар жаҳл билан камзулнинг у ёқ-бу ёғини кўрарканлар.

— Тош тилиб кетди, — дедим аям дадамга айтмасин деган ўйда.

— Алдамай қўя қол, тош тилиб кетса, бундай йиртилмайди! Қачон ақл киради сен болага! Эсингни танибсанки, итлар билан ўйнашасан! Бунақада бир кун эмас бир кун ит бўлиб кетасан-ку, жувонмарг! — дедилар аям астойдил жаҳллари чиқиб.

Мулзам бўлиб туравердим. Бирор нима деб гап қайтаргудек бўлсам, тарсаки тортиб юборадиган шаштлари ҳам йўқ эмасди.

— Индамай енгади бу мўмин! Гапирсанг, қулоғи тош битади! Даданг келсин ҳали, билганимдек қилдирмасамми сен ўзбошимчани! — дедилар аям мени қўрқитишнинг энг юқори нуқтасига чиқиб.

Кўнглим бўшашиб турган эканми ёки бу хил койишлардан ҳаддан ташқари юрагим безиллаб қолган эканми, кўзимдан тирқираб ёш чиқиб кетди.

— Дадамга айтманг, аяжон! Уришадилар! — дедиму ҳўнграб йиғлаб юбордим.

— Нима қилди, болажоним? Биров урдими? Ё итлар қаттиқ тишлаб олдимми? Қаерингдан тишлади? — дедилар аям оёқ-қўлларини ушлаб кўрарканлар.

— Йўқ, аяжон! Ҳеч ким ургани йўқ, фақат дадамга айтманг! — дедим аямни қучоқлаб.

— Айтмайман, бўталоғим, айтмайман! Сени яхши одам бўлгин дейман-да! — дедилар аям бир ўзларининг, бир менинг кўз ёшларимни артар эканлар.

— Энди сираям камзулимни йиртмайман, итлар билан ҳам олишмайман! — дедим аямнинг кўзларига тикилиб.

— Биласан-ку, менинг ҳамма акаларим урушга кетиб, қайтиб келмаган. Отам ҳам, онам ҳам йўқ. Бигга ёлғиз опам бор, уям Панжакентда. Отам ҳам, акам ҳам укам ҳам — сен билан аканг. Илоҳим акажонинг эсон-омон армиядан келсин. Сен ҳам тезроқ катта бўлгин, ҳузурларингни кўрай, — дедилар аям ўзлари тикиб берган йўл-йўл кўйлагимнинг боғичини тугмасига ўрар эканлар.

— Яқинда биринчига бораман-а? — дедим астойдил катта бўлишни истаётганлигимни билдириш учун.

— Ҳа, ҳадемай катта йигит бўлиб, мактабга борасан. Қишлоқдаги қўшнимизнинг ҳозир биринчида ўқийдиган қизи Латофат китобларини сенга берар экан. Даданг шаҳарга тушса, чиройли сумка олиб келадилар.

Кейин аям нонга ёғ суриб бериб, чўнтагимга бир ҳовуч парварда солиб қўйдилар. Бирам қувондимки! Аяжонимга мен ҳам кўп яхшиликлар қилай дейман-у, ёшман-да. Катта бўлсам машина оламан-да, аямни роса миндираман. Тушаман, десалар ҳам туширмай, олис-олис шаҳарларга олиб бораман. Кўйлақлар, рўмоллар олиб бераман.

Мен уч нарсани орзиқиб кутардим: биринчиси, мактабга боришим бўлса, қолганлари Бўйноқ билан энди каттакон тўқли бўлиб қолган етим қўзининг болалашни эди. Қўзининг боласини терига сўйишмаса бўлгани. Аммо Бўйноқ туққандан сўнг чўпонларнинг арлони итлар учун талашиб-тортишишларини ва урғочи кучукваччаларнинг тақдирини ўйлаб, ўйимга етолмасдим. Мана шулар кеча-

лари тушларимга ҳам кириб чиқади. Бир кун тушимда Бўйноқнинг бўйнидаги оқ жойи қорайиб қолган эмиш. Бўйноқ хафа бўлиб, умрида биринчи марта гапираётган эмиш. Унинг гапирганидан қувониб, қичқириб юбордим!. Уйғонсам, терга пишиб кетибман. Аям алланималар деб ўнглаб, жойимга ётқизиб қўяётган эканлар.

Ишқилиб, Бўйноқ кўпроқ арлони итлар туғсин-да. Бўлмаса, уни хафа қилишади. Лекин мен сени ёлғиз қўймайман, Бўйноқ! Биласан-ку, сени ҳаммадан яхши кўраман! Ҳатто сенга атаб шеър ҳам тўқиганман. Афсус, ҳали ёзишни билмайман-да, бўлмаса ёзиб кўрсатардим. Икки марта Дулдулқияга чиққанзимизда шеъримни айтиб берганман:

Бунча яхшисан, Бўйноқ,
Сени кутади тоғлар...

У мамнун жилмайиб қўярди. Ким билсин, ўзича: «Раҳмат, Норбўта!», демоқчи бўлармиди... Мен унинг кўзидан нима демоқчи эканини биламан. Нега ит ва қўйларнинг тили бор-у, гапиролмайди-я? Энамдан сўраган эдим: «Худо ҳайвонларга тил бермаган», дедилар. «Нега бизга берган-у, уларга бермаган?», деб сўрадим яна. «Биз одаммиз», дедилар энам урчуқларини қўлдан қўймай. «Одамлардек ҳамма нарсани тушунадиган, яхши ҳайвонлар ҳам бор-ку?», дедим. «Бари бир ҳайвон ҳайвон-да, кўп бунақа нарсаларни сўрайверма. Худога шак келтирасан. Катта бўлсанг, ҳаммасини билиб оласан. Уқдингми?» — дедилар жиддий йўсинда.

Гапларига унчалик тушунмаган бўлсам-да, қайтиб сўрамадим. Энам: «Вой, бу тирмизак болани-я! Йўқ ердаги гапларни ким ўргатар экан унга! Бунча ҳам тили бурро бўлмаса бунинг! Ишқилиб, яхшиликка кўринсин. Боши тошдан бўлсин», дердилар ўзларича урчуқларини айлантириб. Албатта, бу гапни мени эшитмади, деб ўйлайдилар.

Энамлар шунақа: ўзлари билан ўзлари гаплаша-
верадилар. Бировларга инсоф тилаб, бировларни айб-
лайдилар, кимларгадир панду насихат қилдилар. Мен
бунинг ҳаммасини тандирнинг панасида туриб ёки энам
ўтирган сўрининг остига кириб эшитаман.

— Аҳ-ҳа-ҳа! Ҳамма гапларингизни эшитди-им! — дея
сўрининг остидан чиқиб, урчуқларнинг ипини тортаман.

— Вой-ей, қўрқитвординг-а! Бола эмас, бало чиқдинг
сен! Ишқилиб, бошинг тошдан бўлсин! Вой, уйингга
буғдой тўлгур-эй! Урчуғимга тегма, узилиб кетади! —
дердилар энам ёқаларига туфлаб.

— Нега мен бало бўларкан? Нега менинг бошим
тошдан бўлар экан? Мана, ушлаб кўринг, тошдан эмас!
Ҳозир урчуғингизни узаман! — дейман бўйниларига осилиб.

— Вой, ҳазиллашдим-да, болажоним! Сен бўтало-
гимсан! Болагинамнинг боласи, қандак ўрикнинг донаси-
сан, айланай! Сени ҳаммадан яхши кўраман! Ахир сени
яхши кўрмай кимни яхши кўраман? Урчуғимни узсанг,
кўзим яхши кўрмайди, кейин улай олмайман! — дейди-
лар пешонамдан чўлпиллатиб ўпарканлар. — Бор, ом-
борхонадан озгина савалган жун олиб келгин! Била-
сан-ку, сўридан тушиб чиқсам, майиб бўлган оёғим
оғрийди.

Мен чопқиллаганимча омборхонага кириб кетаман.
Аям саваб қўйган майин жундан бир қучоқ кўтариб чи-
қаман. Энам мени алқаб-алқаб урчуқларини йигираве-
радилар.

Дадам иш буюргудек бўлсалар, Бўйноқ жон қулоғи
билан тинглаб туради. Айрим ишлар менинг қўлимдан
келмаса ҳам буюраверадилар. Лекин мен бажара ол-
майдиган ишни Бўйноқ уддалашини биладилар. Биз ин-
дамай дадамнинг буюрганларини бажарамиз. Кўпинча
эса Бўйноқ иккаламизга бирга иш буюрадилар.

— Бўйноқ икковинг сурувни қайтариб келинглар!
Сен сойлардаги қўйларни тўплаб турсанг, Бўйноқ арча-

зор ичидагиларини қайтариб тушади! Эҳтиёт бўлинглар, битта-яримта қўй арчанингми, тошнингми панасида қолиб кетмасин! Бўри еб кетади, — дердилар дадам иккимизга бирдек уқтириб. Чўпонлар тоғдан сурувни қайтариб тушганда битта-иккита қўй-эчки қолиб кетар, аммо Бўйноқ қайтариб тушганда сираям бундай ҳол рўй бермасди.

Албатта, шундай кунларда Бўйноқ нима биландир мукофотланар, оғилхонанинг эшиги олдида эмас, биз ўтирадиган сўрнининг яқинига келиб ётарди. Ҳеч ким уни ушутмас, аҳен-аҳенда бирор егулик билан сийлаб туришарди. Бундай пайтларда Бўйноқ иккимизнинг қувончимиз ичимизга сиғмас, бу шодлик эрталабгача чўзиларди. Тонг ўтиши билан эса Дулдулқияга чиқардик. Иккимиз ҳам чўнқайиб ўгириб, олис-олисларни, мени доимо ўйлантирадиган, қандайдир қудратли ва беғубор тубсиз осмонни томоша қилардик.

Кечаси Бўйноқ ҳурса, бас — уйғониб кетардим. Тошдек қотиб ухлаётган бўлсам ҳам уйғонардим-да, унинг ҳуришига қулоқ солиб ётардим. Бўйноқнинг нега ҳураётганини тезла пайқардим. У чўзиқ ув тортса, узоқ-узоқларда очликдан увлаган бўрига: «Овора бўлма, биз бор», дегани. Секинроқ ҳурса, бошқа итларни эҳтиёткорликка чорлагани бўлади. Қаттиқ ва тез-тез ҳурса, отарга оўри яқинлашиш хавфи бор. Даҳшат билан ҳурса, сурувга хавф солган бўрига қарши итларни тўплаб, ҳужумга тайёрланаётган бўлади. Вазмин ва чўзиқ ҳуриб қўйса: «Тинчлик, бемалол ухлайверинглар, сурувга кўз-қулоқман», дегани.

IV

Қуёшнинг илқ нурлари теракларнинг позинч баргларида жимирлаётганда, Дулдулқияга чиқиб бордик. Қодирқул носфурушни теракзорга йўлатмаслик режаларини ўйлардим-у, лекин асло иложини тополмас эдим.

Иягимни харсангга тираганча сойнинг этагида Қодирқулнинг кўринишини кутардим. Худди у тошнинг тагидан чиқиб қоладигандай Бўйноқ иккимиз оғир нафас олиб, узоқ пойлардик. Шабада бўлмаса-да, теракзор сирли шовиллар, унга сойнинг шарқираши қўшилиб, қандайдир ёқимли куйни эслатарди. Чўққидан чўққига сакраб, бор овозинг билан қичқиргинг келади. Хаёлимга нима келса, айтиб қичқираман. Бўйноқ эса лўкиллаб орқамдан чошиб юраверади.

Ҳозир ҳам қичқаришиб роса қувлашардиг-у, лекин Тераклисойнинг ашаддий душмани — Қодирқул носфуршни кутяпмиз-да. Қандай қилиб уни теракзорга йўлатмаслик мумкин? У теракзорнинг ҳеч ким кўрмайдиган жойларига кириб олиб, ўроққа ўхшаш, бироқ қўш дастали бесўнақай асбоби билан теракларнинг терисини шила бошлайди. Аллақандай совуқ ва ёқимсиз оҳангла хиргойи ҳам қилиб қўяди. Товуши қулоғимга, энач айтганларидек, худди гўрдан чиққандай бўлиб эшитилади. Баъзан қўшигини бирдан тўхтатиб, атрофга шубҳали аланглайди. Кейин яна тез-тез хиргойи қилиб, ишга киришиб кетади. Нима учундир у бугун келмаяпти. Балки, умуман келмас...

... Ниҳоят, кўм-кўк буғдойзорга туташиб кетган Тераклисойнинг этагида эшак минган бир киши қорайиб кўринди. Тез ва шошиб юришига қараганда — Қодирқул. У эгарнинг қошига чап қўлини тираб, оёғи билан эшагини ниқтаб келарди. Яғири чиққан дўпписи устидан эски, ранги ўчиб кетган белбоғ танғиб олган. Белбоғини салладай қилиб боғлаб, учини чаккасига тушириб қўйган. Эгарнинг устига ташланган эски, увода чопонининг бир енги осилиб келяпти. Эгарнинг устидан хуржун, жун қоп ва тўн ташлангани учун унинг бўйи дарозроқ кўринар, оёқлари ҳам узун туюларди. У теракзорга кириши билан эшагини халалаб, юришини тезлатди.

Бўйноқ думини ликиллатиб, тез-тез менга қараб қўярди. Мен эса ҳамон нима қилишни ўйлардим.

— Оқтой билан Кўктойни олиб келмабмиз-да, — дедим Бўйноққа.

Бўйноқ олдинги икки оёғи билан басма-бас ерни тимдалаб, гингширди.

— Ҳозир тош юмалатсак, пастроққа бориб пўстлоқ шилади. У ерга тош етмайди. Бир оз кутиш керак, — дедим бошим қотиб, Бўйноқнинг ёнига чордана қуриб ўтирарканман.

Иккимизни ҳам оғир ва машаққатли ўй босган эди. Мен ҳали кўп нарсалар олдида ожиз эканлигимни, бизнинг ташвишимиз катта одамлар учун нега аҳамиятсиз эканлигини ўйлавериб ўйимга етолмасдим.

Қодирқулнинг ҳаракатларини кузатиб, узоқ вақт жимиб қолдик. У теракзорнинг энг қалин жойига келиб, эшакдан тушди. Эшагини бутага боғлаб, булоққа қараб юрди. Булоқ беш панжа шаклидаги тошлар орасидан сизиб чиқади. Энамнинг айтишларича, Ҳазрат Али деган ўша баҳодир кафтини қўйиб ёнбошламоқчи бўлганида, панжалари ерга ботиб, шу ердан шарқираб сув чиқиб кетибди. Бешпанжа шундан бери қайнаб чиқиб, мавжланиб оқармиш. Ушанда одамлар тоғда сув пайдо бўлганидан суюниб, сой бўйига терак экишибди. Бора-бора тераклар бутун сойни қоплабди. Ҳар баҳорда йил янги-ланиши билан Бешпанжада қўй сўйиб, қон чиқарилмаса, булоқнинг суви камайиб кетармиш. Шу куни одамлар булоқ кўзини очиб, атрофларини тозалашади, дов-дарахтларни буташади. Тоғдаги барча чўпонлар тўпланиб қўй сўйишади, шўрва пиширишади. Кейинги пайтда чўпонлар қўй сўйишганда ароқ ҳам ичишибди. Шунинг учун Бешпанжанинг суви бир оз камайиб қолибди. Дадамнинг айтишларича, партияга ўтмасдан илгари энамнинг қистовлари билан бир марта Бешпанжада қон чиқарган эканлар.

... Қодирқул чоригини ечиб, оёғини булоққа тикқанча носқовоғини ўйнаб ўтирарди. Бутун бошли икки қишлоқ сув ичадиган, энамнинг айтишларича, суви одамни ҳар

қандай дарддан **Фориг** қиладиган **Бешпанжага** нега оёғини тикади? **Иблис!** Ҳозир сени мажақлаб ташлай-миз!..

Дадамнинг: «Булоқнинг кўзига сира тош туширмагин», деганларига қарамай, **Бўйноқ** иккимиз каттакон қизғиш харсангнинг остини кавлаб, зўрға булоқ томонга ағдардик. Харсанг йўл-йўлакай катта-кичик тошларга урилиб тош довулига айланди. Саросимага тушган **Қодирқул** этик ва пайтавасини жойида қолдириб, оёқ яланг сойнинг нариги томонига қараб қочди. У алланималар деб сўкиннар, тошларнинг гулдур-гулдурнда нима дегани эшитилмасди.

У булоқдан анча юқоридаги каттакон тошнинг устига чиқиб, атрофга аланглай бошлади. Ҳар бир харсангга олазарак тикилар, тошларга жон кириб, уни босиб қоладигандай жонсарак эди. **Қодирқул** бу иш фақат мен билан **Бўйноқдан** чиқишини биларди. Қўлидаги тошни ўқталиб арчалар орасидан бизни қидира бошлади. Биз эса бир-биримизга қараб, **Дудулқияда** писиб ётардик. У қўлидаги тошни ҳавода ўйнатиб, дўқ урди. Соёга қайтиб тушишга юраги бетламай, оёғини осилтирганча харсангга ўтирди. Тимдалаб тупроқ олиб, оёғининг қонаган жойларига сепди. Сўнг ўғринча писиб, соёга туша бошлади. Биз эса пастга юмалатиш учун иккинчи тошни жойидан кўчирдик. У келиб сув ичди. Пайтавасидан йиртиб, оёғининг қонаган жойига отқулоқ баргини қўйиб боғлади. Сўнгра тез-тез юриб теракзорга кириб кетди. Энди унга тош юмалатса ҳам, отса ҳам етмасди.

— Энди нима қиламиз?— дедим **Бўйноққа** гуноҳқорона тикилиб.

Унинг лаб-лунжи осилиб, теракзорга тикилиб турарди. **Қодирқул** кириб кетган қалин теракзор тепасига келдик. Ерни туртиб чиққан харсанглардан иборат адирда қўлга илчилмаган нарса йўқ. Яккам-дуккам ёввойи болонлар узоқдан чўнқайиб ўтирган айиқларни эслатади. Соё томондан **Қодирқулнинг** куйиб-пишиб

пўстлоқ шилаётгани эшитилиб турарди. Ичимни аллани-
ма тирнагандай бўлиб, нафасим бўғилиб кетди.

Терак барглари шитирлашиб, ўзининг якка-ёлғиз су-
янчиғи, уларни бағрида бир умр ардоқлаб келаётган
қорли тоғларга нола қилаётгандек эди. Тоғлар эса тош-
ларга айланиб қолган қўлларини ёрдамга чўзарди-ю...
иложсиз эди... Инсон шаклидаги бир малъун эса терак-
ларнинг сип-силлиқ, гўзал танасини беаёв кемирарди.
Тераклар бутун мавжудотни ёрдамга чақирмоқчи бўлар-
ди-ю, лекин тили йўқ эди! Агар қўли бўлганда, ҳозироқ
ўзининг юрак-бағрини тилка-пора этаётган малъунни
бўғиб ўлдиради. Барглар алам билан шитирлашарди.
Энди улар куз кирмай, Ойқорни ёқимли ва оппоқ қор
қопламай хазон бўлади...

Бутун тоғу тошлар, ўсимлик ва мавжудотлар, бутун
борлиқ уни лаънатларди. У ўзини яратган ва ҳаёт бахш
этиб келаётган онасининг кўксига ханжар санчарди.
Йўқ! У пок табиғатнинг, бегуноҳ хазон бўлаётган гўзал
теракларнинг қарғиш ва уволдан қочиб қутулолмайди!
Энам шундай деганлар! Мен бунга ишонаман!..

Бейхтиёр кўзларимдан тирқираб ёш чиқиб кетди.
Ичимдан тўлиб-тошиб йиғи келарди. Бўйноқ ўзини те-
ракзорга отди. Орқасидан мен ҳам отилдим. У бир зумда
кўздан ғойиб бўлди. Теракзорни қоплаган қалин чака-
лакзорнинг қаеридан ёриб киришимни билмай, у ёқдан
бу ёққа анча югурдим. Охири сийракроқ кўринган бир
жойдан ўзимни ичкарига урдим. Нимадир ҳуркиб, тепа-
лик томон отилиб чиқди. Пахмоқ думига қараганда, как-
ликларнинг сувга тушишини пойлаб ётган тулки бўлса
керак.

Теракларга чирмашиб кетган ёввойи маймунжонлар
юз-қўлларимни тимдалар, тезроқ етиб бормасам, Қодир-
қул бутун Тераклисой ва Бешпанжани йўқ қилиб таш-
лаётгандай эди.

Бўйноқ даҳшатли ҳуриб, Қодирқулга ташланди. Қо-
дирқул бор овози билан: «Тур кет, тур кет», дея бақи-

рарди. Улар олишаётган ялангликка чиққанимда, Қодирқул Бўйноқни босиб бўғар, ит хириллаб қолган эди. У Бўйноқнинг қорни устига ётиб олиб томоғидан бўғарди. Қўлимга илинган кавушдек тошни кўтариб, бор кучим билан Қодирқулнинг бошига туширдим. У шилқ этиб йиқилди. Бўйноқ ҳам қимирламай қолган эди. Тезда бориб, Бўйноқнинг бошини кўтардим. У зўрга кўзларини очиб-юмарди.

Қодирқул сўкиниб, инграр, қон тўлган кўзларини аранг очиб, тош қидирар эди. Секин бориб сойга итариб юбордим. Муздек сувга ағдарилиб тушганда у яна бақириб юборди. Сўнг жимиб қолди. Улиб қолмадимикан, деб қарадим. У каттакон харсангни қучоқлаганча ютоқиб сув ичарди.

Орқа томонда Бўйноқнинг инграган товуши эшитилди. Ортимга ўгирилдим. У тез-тез нафас олар, кўзларидан тирқираб ёш оқарди. Бошини силаб, бўйнидан қучоқладим. Йиғламасам ҳам кўзимдан ёш чиқиб кетди...

— Йиғлама, Бўйноқ, ундан қасоснингни олдим. Ана у, сойнинг ичида ўламан деб ётибди! — дедим пичирлаб.

Бўйноқ олдинги икки оёғининг устига жағини тираб, анча ётди. Бу орада инграганча харсангни қучоқлаб ётган Қодирқулга икки-уч марта қараб қўйдим. У ҳарчанд туришга уринмасин, ўрнидан қўзғала олмас, ҳар туришга уринганда ўзи тўдалаб қўйган пўстлоқ уюмларига қарамоқчи бўларди. Анчадан кейин у гандирак-лаб ўрнидан қўзғалди, лекин тик турулмади. Икки қўлини ерга тираганча эмак-лаб, қирғоққа қараб юра бошлади.

Бўйноқни суяб, ўрнидан тургаздим. Дўппимда сув олиб келиб ичирдим. Кейин ўзи юриб бориб сув ичди.

Қодирқул оёқ-қўли лойга беланиб, ҳамон қирғоққа чиқмоқчи бўларди. Тошдан тошга сакраб, сойнинг нариги қирғоғига ўтдим. У иккита теракнинг пўстлоғини бўйи етган жойигача шилиб, тўдалаб қўйган эди. У... бугун биз остида лойдан уйча қуриб ўйнайдиган оқ те-

ракнинг пўстлоғини шилган эди. Шу қадар хўрлигим келиб кетдики... Оқ теракни қучоқлаб, Бўйноққа кўрсагмай тўйиб-тўйиб йиғладим. Уроққа ўхшаш ёйсимон қўш дастали асбобларини чакалакзорга улоқтирдим. Пўстлоқларни фақат Бўйноқ иккимиз биладиган, сурувни қайтариб келаётганимизда ёмғир ёғиб қолса кириб ётадиган инимизга бекитиб қўйдим. Дўппимда сув ташиб теракларнинг шилинган жойига қуйиб чиқдим. Доимо Қодирқул пўстлоқ шилиб кетгандан сўнг биз шундай қилардик...

— Кетдик, — дедим Бўйноққа ишора қилиб. — Пўстлоқларни яшириб қўйдим. Эртага келиб, лой билан ёпиштириб чиқамиз.

Бўйноқ орқамдан эргашди. У қийналиб юраётгани учун Дулдулқияни ён бағирлаб кетдик.

Қодирқул қилмишимизни дадамга айтса нима бўлади? Аслида биз нотўғри иш қилганимиз йўқ-ку? Нега тоғбеги унга индамайди? Энамдан сўрагандим: «Қодирқул оғзини мойлаб қўйган», дедилар. Қандай қилиб одамнинг оғзини мойлашар экан-а? Қайтага оғзини мойлаб қўйса, яхшироқ гапирмайдими? У билан бўлиб ўтган воқеани энамга бориб айтсаммикан? Келажакда Бўйноқ ва мен унинг қотили бўлишим мумкин. Шунинг учун буни ҳеч ким билмагани маъқул.

Эртага қўтопимизга мол доктори келса, Бўйноққа дори сўрайман. Бўйноқ тезда тузалиб кетса эди... Биз Қодирқулни енгишимиз керак. Агар кўнишса, қўшни отар болаларини айтиб келиб, тошбўрон қилардик. Бўйноқ ҳам болаларини эргаштириб чиқарди. Шунда биз ғалаба қиламиз.

Бўйноқ уйгача аранг етиб келди. Келибоқ оғилхонанинг эшиги олдига чўзилди. Кейин кўзларини юмиб олди-да, узоқ очмади. Аям итларга пиширган аталадач унинг ялоғига қуйиб қўйдим.

— Нима бўлди, Бўйноғинг боши осилиб, шалпайиб

қолибди? Итлар талабднимкан?— дедилар аям олдмга
косада шўрва қўяр эканлар.

— Хириллаб, зўрға нафас оляпти. Томоғи оғриганга
ўхшайди. Эртага доктор келса, дори сўрайман, — дедим
жиддий қиёфада.

— Итнинг ҳам томоғи оғрийдими?— дедилар аям га-
пимдан ажабланиб.

— Ҳа, нима у... одам эмасми? — дедим ўксик овозда,
«слам» сўзи ўрнига бошқа сўз тополмай.

— Ҳа, одамми? — дедилар аям мени ошкора калака
қилишга ўтиб.

— Ахир унда ҳам томоқ бор. Совуқ сув ичган бўлса,
томоғи оғриган-да! — дедим аямнинг Бўйноқни камсит-
ганликларидан астойдил хафа бўлиб.

— Ҳа, хўп. Сенингча бўла қолсин, — дедилар аям
мен билан тортишиб ўтиришни ўзларига эп қўрмай.

Сездим: аям ўзларича мени: «Гўдак-да, нимани ҳам
тушунарди», деб ўйлаб, баҳслашиб ўтирмадилар. «Йўқ!
Мен бола эмасман! Энам айтгандек баломан! Билдин-
гизми?» Албатта, бу гапни аямга эшиттириб эмас, ичим-
да айтдим. Майли, нима деб ўйласалар, ўйлайверсинлар.
Охири бир кун катта одам бўламан-ку! Шунда кўрасиз-
лар Норбўтанинг қўлидан нима ишлар келади!..

Қодирқул Бўйноқни ўлдириб қўйинишга сал қолди-я!
Иккинчи марта шундай бўлди. Илгари Қодирқул болга
билан чоғиб ўлдирмоқчи бўлган эди. Энди умри узоқ бў-
лади, энам шундай дейдилар: кимки икки марта ўлим-
дан омон қолса, умри узоқ бўларкан. Биз ўзимиз учун
жуда оғир бўлган, эшитган одамлар учун ақл бовар қил-
майдиган, лекин теракларни бир умрга озодликка чиқа-
радиган курашимизни давом эттираемиз!.. Бизнинг
ёнимизда Ойқор, Бешпанжа, Тераклисой ва мен севади-
ган тубсиз осмон бор... Буларнинг ҳамма-ҳаммаси мени-
ки! Акам келиб ўрмон хўжалигига бошлиқ бўлгунга
қадар Бўйноқ иккимиз уларни қўриқлашимиз керак!..

Қодирқул бошидан қон кетиб ўлиб қолса-я? Нима бў-

лади? Бизни қамаб қўйишса керак. Бўйноқни эмас, мени қамаш керак. Ахир уни мен тош билан уриб йиқитдим-ку! Итларни ҳам қамашармикан? Йў-қ, Қодирқул ўлмайди. Дадам шундай дейдилар. Ёмон одам ўлмасмиш. Шунчалик гуноҳлари учун аллақачон уни қамаш керак эди. Лекин аямларнинг айтишларича, ҳеч ким унинг мушугини пишт дея олмасмиш.

У кунни аям билан дадам акамга хат ёзишди. «Сеп келгунча, албатта, совхоз бизга машина беради. Иложи бўлса, ўша ёқда шофёрликка ўқиб кел. Машинани ўзинг ҳайдаб, ҳаммамизни томошаларга олиб борасан», деб ёзишди. Катта бўлсам, мен ҳам ҳайдайман. Шербўта акам бирам яхшиларки, нима десам хўп дейдилар.

Мен хат ёзишни билмайман. Лекин Бўйноқнинг расмини чиза оламан. У кунни аям билан дадам роса маслаҳатлашиб ёзган хатнинг ичига Бўйноқнинг расмини солиб юбордим. Кейинги хатларида акам: «Норбўта яна Бўйноқнинг расмини чизиб юборсин», дебдилар. Шундан сўнг Бўйноқнинг чўнқайиб ўтирган суратини чизиб юбордим. Акамларни бирам яхши кўраманки, гоҳ соғинганимдан кўзимдан ёш чиқиб кетади. Тезроқ кела қолганларида эди, Қодирқулнинг қилмишларини айтиб берардим. Ўзиям акамнинг аскарча кийимларини, шапкаларини кўриб, қўрқиб кетса керак. Ёки автомат ушлаб тушган суратларини кўрсатиб, қўрқитсаммикан?.. Тортиб олиб, йиртиб ташласа, аям уришадилар-да.

Акам ҳақида ўйлаб ўтириб, уй шифтида осиглиқ турган милтнққа кўзим тушиб қолди. «Топдим!» дедим қувониб ўзимга ўзим. Энди келса — отамиз! Ўзиям милтнқни кўриши билан тўққиз қир ошиб қочса керак. Лекин отини билмайман-ку? Ундан ташқари, аям кўриб қолсалар, дадамга айтиб, теримга сомон тиқтирадлар. Қандай қилиб одамнинг терисига сомон тиқишни билмайман-у, доимо каттароқ айб қилсам, аям шундай дейдилар. Аям шаҳардан шляпали одамлар келганда, дадам сўйган эчкининг терисини шилдириб, ичига сомон

тиқдилар-да, оғилхонанинг шифтига осиб қўйдилар. Ёзда эса тўрт оёғининг кесилган жойидан боғлаб қатик соладиган меш қилдилар. Бир куни аямдан: «Ая, одамнинг терисига сомон тиқиб нима қилишади?» деб сўраган эдим, «Ана, ўшандай қилишади», дедилар жаҳл билан ўша мешни кўрсатиб.

Дадам касал бўлиб ўлган қўйларни идорага олиб кетганларида милтиқни оламан-у... Одамлар уни мен отганимни сира хаёлларига келтирмайдилар. Фақат аям кўрмасалар бўлгани. Энди сабрсизлик билан шу куннинг келишини кутардим. Энди у теракларга қўл текизиб кўрсин-чи? Фашистлардек асир олиб, қишлоққа ҳайдаб бораман.

Эрталаб нима қиларимизни билмай, яна Теракли-сойга қараб кетдик. Йўл-йўлакай илгари пўстлоғи шилинган, Бўйноқ иккимиз лой билан суваб қўйган қўшни сойдаги теракзорга бурилдик. Лекин... пўстлоғи шилинган тераклар йўқ эди... Худди терак ўсмагандек ўрни хас-чўплар билан ёпиб ташланган эди... Бу ҳам ўшанинг иши. Кесилган теракларнинг томиридан хас-чўпларни ёриб, майда-майда теракчалар ўсиб чиққан эди.

Бари бир бу теракчалар ҳам бир кун катта бўлади! Ҳозир эса ариқ қазиб, бу ерга сув олиб келамиз. Кейин улар ҳар куни бир қарич ўсиб, ҳадемай бўйи мен билан тенг бўлади. Мана, ҳозирданоқ тиззамдан келяпти!

Тошлар орасидан ариқча қазиб, теракзордан сув ўтиб турадиган қилдик. Сойнинг балчиғидан теракларнинг шилинган таналарига суваб чиқдим.

V

Қодирқул йўқ қилинмаса, Ойқор ва ундаги кўм-кўк арчазорлар, шарқироқ сойлар ва азим тераклар -- ҳамма-ҳаммаси йўқ бўлиб кетадигандай эди. «Й-ў-ўқ! Бунга йўл қўймаслик керак!» дея ҳайқиргим келар, ҳайқиримга тоғлар акс садо берадигандай бўлар эди.

... Ойқорнинг энг баланд — Сутлиқоя чўққисига чиқиб: «Одамлар! Эшитмадим деманглар, инсон шаклидаги бир малъун Ойқорни кемирмоқда-а-а! Ёрдам берингила-а-ар! Ахир у ўзининг зилол суви билан, ямшил ўтлоғи билан сийлаб, бизга бутун борлиғини бағишляпти-ку-у! Наҳотки, кўриб туриб, индамасангиз! Сизлар раҳм қилсангиз ҳам, мен раҳм қилмайма-а-ан! Пешонасидан отиб ташлайма-а-ан! Мана сенга-а!» дея милтиқ тепкисини бор кучим билан босдим. Милтиқ отилмади. Милтиқни улоқтириб, ўзимни чўққидан теракзорга отдим...

Қўрқувдан чўчиб уйғонганимда, жиққа терга ботиб кетган эдим. Кейин анчагача уйқум келмай, совуқсираб ётдим. Бу орада Бўйноқ икки-уч марта эринибгина ҳуриб қўйди. Унга Сиртлон, Оқтой ва Кўктойлар навбатма-навбат қўшилиб қўйишди. Бу уларнинг: «Тинч ухлай-веринглар, сурувда осойишталик», дегани эди.

Милтиқни билдирмай олишининг сира имкони бўлмади — дадам қўтондан нари кетмадилар.

Бўйноқ иккаламиз Ойқорнинг қуёш нури тушмайлиган сойликларидаги сўнгги қорларда сирпанчиқ ўйнардик. Атрофни аста-секин яшилликка буркаб, баҳор кириб келарди. Мен учун баҳор қўзичоқларнинг маърашидан бошланади. Баҳор келишидан Бўйноқ иккаламиз ҳам хурсанд бўлсак-да, отаримизда тўл яқинлашишидан ташвишга тушардик.

Бу ташвиш ёзданоқ, қулоғида тамғаси бор қўйларни қўрага қамаб, қон билан укол қилишдан бошланарди. Отаримизда қон билан укол қилинмайдиган қўйлар ҳам бор. Бу қўйларнинг кўпи ферма мудирин билан бухгалтер деган одамники. Улар орасида бизнинг ҳам ўн учта қўйимиз бор. Мол докторлари қулоғида тамғаси бор қўйларни қон билан укол қилганда, дадам тамғасиз қўйларни сурувдан ажратадилар. Докторларнинг кўзи тушмасин, деб, Ҳамро чўпон уларни тоғ орасига ҳайдаб кетади. Бу қўйлар тўл вақтида биттадан, айримлари

иккитадан туғар, қўзиларини тери учун сўйишмасди. Қон билан укол қилинган қўйлар олтитагача қўзилар, битта қўзисини қолдириб, қолганларини бир четдан сўйишар эди...

— Дада, нега ўзимизнинг қўйларга қон билан укол қилинмайди? — деб сўрадим бир куни дадамдан.

— Э-э, ўғлим-а! Катта бўлсанг биласан ҳали. Қон билан укол қилиб, икки йилда тўртта мушукка ўхшаган қўзи олгандан кўра, ўн йил биттадан соғлом қўзи олган маъқул эмасми? Онаси ҳам касалга чалинмайди. Қон қўйилган қўйлар узоққа бормайди. Қўзисидан яхши совлик чиқмайди, бўрдоқига боқсанг, ёлчимайсан, — деб жавоб қилдилар афсусланиб.

— Унда нега қулоғида тамғаси бор қўйларга қон билан укол қилишади? Энди ҳеч ҳам укол қилдирмайлик, майлими?

— Бу ишни ҳам не-не каллалилар ўйлаб топишган. Шунинг орқасидан орден-медаллар олишган. Юзта қўйдан уч юзтадан қўзи олиб, «гирой» бўлишяпти. Бу нарсадан кечиш осон бўлмаяпти... Умуман олганда, бу виждон иши эмас... Энди сеза бошлашди-ю, орқага чекиншига ор қилишяпти. Ахир бир кун чек қўйишади бунга. Шунда ўз устларидан ўзлари кулишади. Мен эса, оддий бир чўпоиман, гапимга ўндан бир одам қулоқ солади. Ҳозир одамлар онасининг қорнидан ақлли бўлиб тушяпти. Мана, куни кеча гирик вазни нормадагига етмагани учун гўшт заводга минг ўрнида бир минг уч юз қўй топшириб келишди. Туёқ сони камайиб кетаётгани билан буларнинг иши йўқ. Одамларнинг гўшт учун югуриши ҳам шундан, — дедилар дадам ўйланиб.

Бир оз баджаҳл бўлсалар-да, дадам сира ёлгон гапирмайдилар. «Нима нотўғри иш қилган бўлсам, ҳаммасини буюришган», дейдилар гоҳида куйиниб. Қандай нотўғри иш қилганларига ақлим етмайди, ўзлари айгмайдилар. Менимча, ўзимизнинг қўйларни ажратиб

олиб, қон билан укол қилдирмасликлари ҳам нотўғри иш бўлса керак!..

Тери тайёрловчилар қўтонимизга кела бошлаши билан Бўйноқ иккимиз дадамга билдирмасдан Дулдулқияга чиқиб кетардик. Мени фақат Бўйноқ овутарди. Аламиндан нима қилишимни билмай, Бўйноқни сўроққа тутардим.

— Айт, Бўйноқ! Ҳали онасини бир марта ҳам эмолмаган қўзичоқларнинг айби нима? Нега уларни сўйишадди? Териси чиройли бўлганлиги учун сўйиш керакми? Қўзичоқларнинг йиғисини эшитдинг-ку? Уларнинг маърашидан майсалар тебраниб кетяпти-ку! Наҳотки, одамлар биргина пальтосининг ёқаси учун шундай қилишса? Айт, Бўйноқ! Бунга чидаб бўладими-и?..

Биз атрофимизни ўраб турган кўп нарсалардан ожиз эдик. Турқи совуқ Қодирқул ҳам, мусобақалашиб қўзи сўядиганлар ҳам, чўпонлар билан савдолашиб тери оладиган оғзи тўла тилла тишли шаҳарликлар ҳам, тоғбегига пул бериб, арча кесиб кетадиганлар ҳам, кўмкўк ўтлоқни бузиб чим ўйиб кетадиган кишилар ҳам — хуллас, юрагимизга сиғмайдиган гуноҳ қиладиган барча кишилар бизни енгарди.

Бозор куни қассоблар келишмади. Дадам қишлоққа кетдилар, аям кир ювдилар. Мен атрофларида ивирсиб, майда-чуйда ишларни бажариб турдим.

Бўйноқ келиб қолар, деб қўтонимизнинг кунгай томонидаги ялғизликда ағанаб ётардим. Чалқанча ётиб, доимо мени ўйлантирадиган тубсиз осмонни кузата бошладим.

Дарҳақиқат, мен осмон ҳақида кўп ўйлардим. Қачон хафа бўлсам, осмонга тикилгим келаверади. Мен тубсиз осмонда Қодирқул ва қассоблар йўқлигига ишонаман. Шунинг учун ҳам осмонни севаман. Нимани ўйламайин, хаёлимдан зор-зор маърашаётган қўзилар кетмайди.

Эрта-кидин етим қўзи ҳам болалайди. Унинг қўзисиниям... Йўқ, мумкин эмас!.. Дадамга: «Етим қўзининг

боласини сўйдирманг, жон дадажон», дейман. Кўнмасалар, уни қишлоққа ўғирлаб кетаман.

Кейин ўзимча қўзиларни қутқариш режасини туздим. Сўнгра Бўйноқни излай бошладим. Буни Бўйноқ эшитса қувонади. У қўтоннинг соясида ухлаб ётарди. Лаб-лунжини йиғиштириб, менга жиддий тикилди.

— Йўлини топдим, юр кўрсатаман!— дедим унга қўзилар қамаб қўйиладиган четан деворли қўрапи кўрсатиб.

У уйқусини бузганимдан норози бўлгандай, эринибгина орқамдан эргашди.

— Кечаси, ҳамма ухлагандан сўнг қўранинг эшикчасини очиб юбориш керак. Мен чиқсам, дадам билан аям хабар топиб қолади,— дедим қамиш ва ингичка шох-шаббалардан тўқилган эшикчани кўрсатиб. — Ҳамма қўзиларни қутқарамиз. Сурувга қўшилиб кетгандая сўнг — тамом.

Бўйноқнинг қовоғи осилиб кетди. Бу унинг «йўқ» дегани эди. Бу ишни ўз эгаси — дадамга нисбатан хиёнат, деб биларди. Дадам нима буюрсалар, сўзсиз бажарарди. У, ит шундай бўлиши керак, деб ўйлайди-да.

— Бўпти, ўзим келиб очаман,— дедим хўрлигим келиб.— Сенинг ҳам қўзиларга раҳминг келмас экан...

Бўйноқ кўзларимга узоқ тикилиб қолди. Бу: «Нега мени жиноят қилишга мажбур этяпсан? Менга ҳам раҳминг келсин. Ахир қўлларингга қарам, нима берсаларинг еб, бермасаларинг индамай юрадиган бир итман-ку», дегани эди.

— Бу жиноят эмас, шунча қўзини ўлимдан олиб қолиш, биласанми, қанча савоб? — дедим энамдан ўрганган сўзларни такрорлаб.

У индамай қўтонга қараб юрди. Қанча оғир бўлмасин, у бу ишга рози бўлган эди. Бир оз тихирлик қилса-да, доимо айтганимга кўнади.

— Кечаси, ҳамма ухлагандан сўнг, ҳеч кимга билдир-

май, — дедим унга етиб олиб. — Мен қоронғи тушиши билан эшикчанинг ипини бўшатиб қўяман...

...Ўша куни сурув қўтонга яқинлашиб, ҳамма ўз ташвиши билан овора бўлиб турганда секингина бориб қўтон эшикчасининг ипини бўшатиб келдим. Ҳаяжонланганимни билдирмаслик учун бир оз сув ичдим-да, аям сузиб қўйган косадаги ун ошини ҳўплай бошладим.

Шу пайт қўю қўзиларнинг маърашидан тоғу тош ларзага келиб кетди. Нима воқеа содир бўлаётганини ҳис этиб, тишимни-тишимга қўйиб жим ўтиравердим. Бўйноқ ўша заҳотиёқ эшикчани очиб юбордимикан-а? Эҳ-ҳа! Топдим! Қўзиларнинг ўзи маърашиб, сурув яқинлашганда итариб эшикчани очиб юборган.

Бутун тоғ бағри онасини излаб маъраётган қўзиларнинг товуши билан тўлди. Қувонганимни сездирмаслик учун чўпонларнинг олдига яқинлашмас эдим. Қўтонимизда мен билан Бўйноқдан бошқа ҳамманинг дили хуфтон эди.

— Минг марта айтаман сенларга шу қўранинг эшигини яхшилаб бекитинглар деб! — дея ўшқирарди дадам аям билан Ҳамро чўпонга.

— Бекитгандим! — дерди Ҳамро чўпон тили зўрға айланиб.

— Қирққа кирсанг ҳам ақлинг кирмади сен дарди-сарнинг! — ўшқирдилар дадам.

— Бу бечорада айб йўқ, ўзим кўрган эдим, бекитилган эди, дадаси! — дедилар аям Ҳамро чўпоннинг тарафини олиб.

— Байталинингни қамчиламай тур сен! — бақирди дадам аямга. — Ҳамманг текинтомоқсан! Гап бўлса, ўзингни томдан ташлайсан, иш бўлса...

Шундан сўнг аям ҳам қайтиб оғиз очмадилар. Ҳамро чўпон ҳам бир нима дейишдан чўчиб, ҳай-ҳайлаганча қўзиларни қайтариб, қўрага қамай бошлади. Мен ёрдамга чақирришларини истамай, қўзилар сурув билан араллашиб кетгунга қадар ҳеч кимнинг кўзига кўринмай

турдим. Онасини излаётган қўзилар ҳамон маърашар, очиққанидан дуч келган совлиққа тармашишарди. Бир-икки сўрар-сўрмас бегона совлиқ уни оёқлари билан туртиб, сузиб ташлар, атиги икки қултум сут ютган қўзи томоғини ҳўллаб, яна изиллаб маърай бошларди. Қўл совлиқлар эса боласининг исини адаштириб, ўзига яқинлаштирмасди. Қўрадан чиқнишга улгурмаган йиғирма чоғли қўзи аввалгидан беш баттар маърашар, айримларининг маърайвериб товуши хириллаб қолган эди.

Қўтонимизда Бўйноқдан бошқа ҳамма раҳмсиз эди. Аламимга чидаёлмай ҳамма уйга кирганда, қолган-қутган қўзиларни ҳам чиқариб юбордим. Майли, қўзилар учун мени нима қилишса розман.

Уйга келганимда, дадамнинг қовоқларидан қор ёғилиб, кимга заҳарларини сочишни билмай турган эдилар.

— Қаерларда санқиб юрибсан? Одамга ўхшаб, сенинг ҳам бундай ёрдамнинг тегадими, йўқми? — дедилар зарда билан.

— Шу ерда эдим! — дедим паст овозда. Негадир хўрлигим келиб кетди. Донмо шундай бўлади: дадам койий бошласалар, йиғлагим келаверади. Нега шундайлигини ўзим ҳам билмайман. Ҳар галгидек аям: «Қўйнинг, даласи, бола бечорани нега койийсиз, унда нима айб», дейдилар, деб турган эдим, йўқ, ҳеч нима демадилар. Дадамнинг авзойи бузуқлигидан чўчидилар, чамамда. Мен индамай туравердим. Дадам ҳаммамизни бирваракайига икки-уч марта койиб, жим бўлдилар.

Тонг отиши билан Бўйноқ иккаламиз ҳеч кимга билдирмай Дулдулқияга чиқиб кетдик. Кеча озод қилинмаган қўзичоқларнинг ҳаммасини бирма-бир ушлаб сўйишларини кўз олдимга келтириб, уйда ўтиролмадим.

Эрталаб нонушта қилмаганимиз учун кун чошгоҳ бўлмай қорним очди. Пастда — қўтонда эса қўзи сўювчилар иш бошлашган эди. Қарамайман десам ҳам беиҳтиёр кўзим тушиб қолар, улардан бири келиб, мени ҳам қўзилардай теримни шилаётгандай туюлаверарди.

Ҳамро чўпон самосвалга териси шилинган кўзиларни ортиб, шофёр билан ҳисоб-китоб қиларди. Шофёр барра кўзиларни қишлоққа олиб бориб пуллайди. Уч-тўрт сўм бериб, Ҳамрога кўзи гўштларини ортттиради. Очкўз Ҳамро нафси учун ҳар қандай ишга тайёр.

Дадам қуритиш учун адирнинг кунгай томонига ёйиб қўйилган териларни санардилар. Кечагина маъраб юрган бу кўзиларнинг энди товуши чиқмас, бир тутам терига айланган эди. Аммо қулогим остида ҳамон уларнинг опаларини излаб маърагани эшитилиб турарди. Ичимдан тўлиб-тошиб келган йиғини тўхтата олмадим. Йиғлаганимча кимларнидир сўкиб, териларни қучоқлаганимни биламан. Тарсакидан отилиб кетдим. Бу дадам эди...

— Ҳамманга лаънат! Албатта, кўзичоқларнинг уволи гутади сенларни! — дедим қичқариб. — Кўрасанлар ҳали, барингни қириб ташлайман!..

Бу барча қатори дадамга ҳам қарши айтилган сўз эди. Шу дақиқада бу сўзларни айтмаслигим мумкин эмасди. Улар кўзиларга қўшиб мени ҳам топтаган эдилар. Мен қўлимдаги териларни бағримга босганимча додлаб, ағанардим. Аям келиб, юз-кўзларимдан ўпиб, бағриларига олганларида, хўрлигим келиб, баттар йиғлай бошладим. Энди ўзимни йиғидан тўхтата олмасдим. Мен энди етим кўзига нима дейман? «Кечир, дадам болангни сўйдирди», дейманми? Унинг кўзларига қандай қарайман? Унинг боласини сўяр эканмиз, нега ўзини шишада сут бериб катта қилдик?..

— Вой, боламга нима қилди-я? Хаҳ, шуни урган қўлингизга чипқон чиқсин-а! Кўзига қўшиб одам сўйишдан ҳам тўймайсиз шекилли! Вой, сенга келган дард менга урсин-а! Тоғу тошларда ёлғиз юрмагин, деб қанча айтдим сенга-я? Қулоқ солмадинг! Хаҳ, сени айлантирган инс-жинсларнинг уйи куйсин! — дердилар аям энглари билан кўз ёшларимни артар эканлар.

Кечқурун дадам иккимиз гаплашмадик. Ҳеч ким би-

лан гаплашишни истамасдим. Мўтти ҳам менга ҳазил қилмас, қўрқа-писа қараб қўярди. Ҳаммадан бурун ўрнимга чўзилдим. Эртаси куни Бўйноқ иккимиз қўтонимизнинг кун ботиш томонидаги ялангликка чиқиб, осмонга тикилганча ағанаб ётдик. Мен осмон ҳақида ҳеч нима билмасам-да, унинг қудратли эканлигига ишонар ва ундан ўзимни ўйлантириб юрадиган барча жумбоқларга жавоб излардим. У эса кўм-кўк... беғубор... мусаффо...

Сой томондан шаҳарликларнинг чўпонлар билан қичқиришиб баҳслашаётгани эшитилиб турарди.

— Гап бундай,— дер эди бизга қўшни отарнинг бош чўпони, одамлар Жумантой тентак дейдиган одам. — Мен сизга бўғоз совлиқни сўйиб, қорнидаги тўрт ойлик қўзисининг сур терисини шилиб бераман! Тўрт юз сўм берасиз! Бундай териларни Амир Олимхоннинг чўпонлари ҳам кўришмаган!— дерди у гердайиб.

— Уч юз сўм бераман! — деди овози нотаниш одам.

— Мен холис даллолман. Икковларингдан ҳам эллик сўмдан, уч юзу эллик сўм, — деди яна бир киши.

— Тўрт юз сўмдан бир тийин камига бўлмайди. Бозорда бундақа териларга беш юз беришадн. Ҳалиям мен сизни меҳмон деб бир оз паст тушдим, — деди Жумантой бўш келмай.

— Битта кубанка телпакка етадими ахир? — сўради нотаниш одам.

— Бўлмасам-чи! Агар етмаса, яна битта тери берганим бўлсин!

— Бўпти, тўрт юз бераман! Шарти шу: терини эртага берасан!

— Қуримаса ҳам майлими?

— Устанинг ўзи ошлаб, қуритади. Яқинда Москвага кетаман. Телпак шунга қадар битиши керак.

— Келишдик. Пулини чўзинг бўлмаса?

— Даллол ҳақини беринглар аввал. Икковларинг ҳам яримтаданга чўзинглар! — қичқирарди «Мен даллол» деган одам.

— Э-э, нари тур, ишни сенсиз битирдин-ку! — жерки-ди маст Жумантой.

— Пулни мендан оласан, Жумантой, — деди одам-лар Раҳим бошмон дейдиган бухгалтер.

— Йўқ, йўқ! Ўзим тўлайман! — дерди шахарлик.

— Сиз меҳмонсиз! Фалакнинг гардиши билан айла-ниб, ойда-йилда бир келиб қолибсиз! Бугун нима хизмат бўлса биздан! Жумантой пулни мендан олади! — деди Раҳим салмоқлаб. — Терини эртага ўзим етказаман.

Жумантойнинг дами ичига тушиб кетди. У бир терга ўтдек тушган эди. Ҳеч ким гапини икки қилмайдиган бош бухгалтер Раҳим бошмондан пул чиқиши осмоннинг ўйилиб тушиши билан баробар экан. Дадамдан эшитганман. Унинг гапини қайтарган чўпонни ўлган қўйини акт қилдирмайди.

Аъзойи баданим музлаб кетди. Томоғимдан Жумантой бўғаётгандек эди. Кўз олдимдан сўйилган бўғоз совлиқ ва ҳали ўзининг қўзи эканлигини ҳам билмаган териси шилинган тўрт ойлик қўзичоқ ўта бошлади. «Одамлар! Унинг қўлини ушланг!..» Афсуски, менинг нидомни Бўйноқдан бошқа ҳеч ким эшитмасди.

Сурувимиз тоғ орти яйловларига чиқа бошлаганда, кўчимизни иккита тележкага ортиб қишлоққа қайтдик. Мўтти билан аям тележканинг устига ўтириб олишди. Мен дадамнинг отига мингашдим. Бўйноқ беш-ўнта оқсоқ ва касал қўйларни ҳайдаб қишлоққа жўнаган Ҳамро билан бирга кетди.

Оқсоқ ва касал қўйларни боқиш, уларни совхознинг буғдой ва бедасига туширмаслик менинг вазифам эди. Бунинг эвазига болаларнинг кўп қизиқарли ўйинларидан маҳрум бўлардим.

Бўйноқнинг болалашини кутардим. Аям итлардан нолиб айтадиган ва мени қийноққа соладиган сўзларяни яна бир неча марта такрорладилар.

Бу пайтда Бўйноқ офилхонадаги қолган-қутган сомондан ўзига жой қилиб олиб, далага чиқмай қўйган

эди... Ундан тез-тез хабар олиб, овқат келтириб турардим...

Эрталаб аямнинг аллакимни бақириб койиётганликларидан уйғониб кетдим...

— Ҳа, туғмай туғуқсиз кет! Бир эмас, саккизга туғибди-я! Оғилхона тўла ит! Уйимни ит босиб кетадиган бўлди. Уғлингизга шу қари қанжиқни туғмасдан бурун йўқотинг, деб айтавериб, адои тамом бўлдим! Қани энди бу одам айтганингни қилса! — дер эдилар энамга.

Бўйноқ туғибди!.. Қандай ўрнимдан туриб кетганимни билмайман. Чопганимча оғилхонага кирдим. Бўйноқ гингшиётган жажжи болаларини эмизиб ётарди. Унга қандай ҳамдардлик билдиришимни билмай бошида туриб қолдим. Қувонганимдан кўзимдан ёш чиқиб кетди. Лекин Бўйноқ негадир хомуш эди. Чўккалаб, бошини силадим! Унинг кўзидан оққан ёш томчилари атрофида ёмирлашиб юрган кўзи юмуқ кучукваччаларнинг устига тушди. Бу унинг: «Раҳмат», дегани эди. Ёнига ўтириб, бошига бошимни қўйдим. Сўнг унга овқат олиб келиш учун ҳовлига чиқдим.

— Бўйноқ туғибди, овқат қилиб бериш керак! — дедим аямга гўё ҳеч нарса сезмагандек.

— Ҳозир! Қозондаги сутни кўтариб олай, ювидисига атала қилиб бераман, — дедилар аям негадир кўзимга қарамасдан.

Итоши пишмагунча ўчоқнинг бошидан кетмадим. Овқатини егунча Бўйноқнинг бошида ўтирдим, болаларини санадим. Аям айтгандек саккизга эмас, еттига экан. Учаси қуйиб қўйгандек Бўйноқнинг ўзи. Қолганлари ҳар хил. Бири тимқора, бири оппоқ бўлиб, фақат оғзининг атрофи қора эди. Бирининг эса фақат думининг учи, панжалари ва бўйинида озгина жойи оқ. Тўрттаси арлон.

Бўйноқ туққан кундан бошлаб уйимиздан кучуквачча сўровчилар аримай қолди.

— Итни сўраган ҳам ит, бермаган ҳам ит! Сал катта

бўлиб, кўзини очсин, оласизлар-да. Нима, мен шунча итни сурув қилиб боқармидим! Ана, Бўйноқнинг эгаси, шундан сўранглар! — дердилар дадам мени кўрсатиб кучуквачча сўраб келганларга.

Бу орада мактабга ҳам бордим. Бир кун дарсдан келсам, Бўйноқнинг тўритала арлон боласи йўқ эди. Дадам узоқ тоғ яйловдан келган танишларига бериб юборибдилар. Ҳеч нима демасим. Бунча кучукни боқиб бўлмаслигини биламан. Қайтага уни олиб кетган одамлар яхшироқ боқишади.

Лекин, энг ёмони, қолган уч кучукваччани ҳеч ким сўраб келмасди. Энди улар онасига эргашиб кўчага чиқадиган бўлган эди. Уччови ҳам бирам чиройли... Айниқса, биттаси пахтадек оппоқ, фақат оғзи қора. Олдинги икки оёғини кўтариб ўйнаганда худди чақалоққа ўхшайди. Доим дарсдан қайтишим билан пилдираганча олдимга чиқади.

— Сенга нима деб от қўямиз? — дедим у билан юмлашиб ўйнашарканман.

У нидамай, кўзлари мўлтираганча менга тикилиб турарди.

Ха, ҳа! Топдим! Узинг оқ, оғзинг қора! Қоровуз! Эҳ-ҳа, Қоровуз! Қалай? Зўрми! — ўрнимдан туриб уйга қараб чопдим. — Қоровуз, баҳ! Қоровуз, баҳ!

У пилдираганча орқамдан чопиб келар, хас-чўпларга чалишиб, умбалоқ ошиб тушарди. Кейин оғилхонага кириб, сомоннинг устида ҳаммамиз кураш-кураш ўйнадик.

...Эртаси кунни мактабдан келаётганимда Қоровуз ҳам, Бўйноқ ҳам, қолган икки боласи ҳам йўлимга чиқмади. Юрагим шувиллаб кетди. Чопиб, оғилхонага кирдим. Бўйноқ ҳам, болалари ҳам йўқ эди... Офтобрўяга қўйилган сўрида урчуқ йигириб ўтирган энамнинг олдига бордим.

— Бўйноқ қани, эна? — дедим нафасим тикилиб.

— Болаларини одамлар олиб кетишди. Ўзи даданга

эргашиб қўйга кетди, шекилли, болам, — дедилар энам кўзларини мендан олиб қочиб.

— Алдаяпсиз! Бўйноқ қўйга кетмаган! Сурувимиз узоқда-ку? — дедим йиғламоқдан берироқ бўлиб.

— Вой, ўлмасам, мендай қари энангнинг гапига ишонмайсанми? — дедилар энам жиддий оҳангда.

— Йўқ, бари бир алдаяпсиз! — дедим жаҳлим чиқиб.

— Ишонмасанг, ана, аянгдан сўра! Бошли-кўзли икки бирдек кап-катта одам сени алдаймизми?

Бирор нима дейишга асосим бўлмаса-да, энангнинг гапларига ишонмадим. Нима қилиш керак? Уйга кирсам аям хамир қораётган эканлар.

— Ростини айтинг, ая, Бўйноқ қани? — дедим умидсизлик билан. Сўнг пиқиллаб йиғлай бошладим.

— Шу ерда эди... Ҳа, айтгандай, дадангга эргашиб қўйга кетди, чамамда. Шунга ҳам йиғлайсанми?

— Болалари-чи?

— Болаларини чўпонлар сўраб келишувди-ёв, — дедилар аям ёлгон гапираётганликларидан ўзлари ҳам ҳижолат чекиб.

— Дадам қўйга эшак билан эмас, мотоцикл билан кетган-ку, қандай қилиб у мотоциклга эргашади? — дедим кўз ёшларимни артиб.

— Билмадим, болам. Кетмаган бўлса, болалари билан шу атрофда айланиб юргандир, — дедилар аям мени хафа қилишни, ўзлари ҳам ёлгон гапиришни истамай.

Сумкани токчага улоқтириб, кўчага чиқиб кетдим. Ҳеч кимдан сўрамай Мўттини излай бошладим. Уни ҳам пишиқтириб қўйган бўлишса ажаб эмас. Лекин алдаб сўрайман.

Уни уйнимиздан анча узоқда, лойқа сув оқадиган, кузда ичи қумга тўлиб қоладиган, бугдойзорга чегарадош ариқдан топдим. У мени кўрса ҳам ўзини кўрмасликка солиб, лой ўйнаш билан оворадек эди.

— Ҳа, Мўттижон? Нима қиляпсан? — дедим гапни кимадан бошлашни билмай.

У индамай ерга қараб, мендан кўзини олиб қочди. «Пишиқтиришибди», деган фикр хаёлимдан ўтди.

— Бўйноқни кўрмадингми? — дедим унинг ортиқча бепарволигидан жаҳлим чиқиб.

— Йўқ! — деди у ёлғон гапираётганини яширолмай.

— Нега ёлғон гапиряпсан? Уялмайсанми? — дедим баттар қаҳрим келиб. — Энамнинг гаплари эсингдан чиқдимми?

— Бари бир айтмайман! Билдингми? Дадам айтилла, ҳеч кимга айтмагин, дедила.

— Айтмайсанми?

— Айтмайман! Норбўта урса менга айтгин дедила! Қани, уриб кўр-чи!

— Айтсанг, расм чизадиган қаламларимни бераман. Сени айтганингни дадамга айтмайман. Нима деб қасам ич, десанг, ичаман.

— Ҳо-о, бермайсан-да!

— Айтмасанг айтма, барибир билиб оламан! — дедим қайтиб кетаётган бўлиб.

— Тўхта-а-а! Айтаман! Дадамга айтмайсанми? — деди у етиб келиб.

— Агар айтсам, пақ этиб ёрилай!

Кейин у бўлган воқеани оқизмай-томизмай айтиб берди: эрталаб мен мактабга кетгандан сўнг дадам Бўйноқнинг болаларини хуржунга солиб, тоғ этагидаги тўқайзорга қараб кетибдилар. Бўйноқ ҳам фингшиб, дадамнинг орқасидан чолиб кетибди...

Хафа бўлиб кетдим. Мен Бўйноқдан ҳам, Қоровуздан ҳам, ҳаммасидан бир йўла ажралган эдим.

— Мен тўқайзорга боришим керак. Бориб уйдан биғта нон олиб чиқ! Бўйноқ роса очиққандир! — дедим Мўттига ялиниб.

Ўзим борсам ҳам бўларди-ю, лекин тўқайга кетганимни ҳеч ким билмаслиги керак. Билсалар, қўйишмайди. Энамнинг айтишларича, тўқайнинг ичи чиябўрилар, шақаллар ва ёввойи кучукларнинг маскани экан.

— Қўй, борма! Чиябўрилар бор у ерда! Еб қўяди!— деди Мўтти астойдил қўрққанидан кўзлари пирпираб.

— Елғон. Мен у ерга Бўйноқ билан бир неча марта борганман. Шу пайтгача қишлоғимиздан ҳеч кимни тўқайзорда чиябўри еб кетибли, деб эшитдингми? Энам эса бизни қўрқитиш учун шундай дейдилар. Сен эсинг кўп қизсан. Фақат уйдагиларга кўрсатма! — дедим Мўттини авраб.

У ғизиллаганча уйга қараб кетди. Зум ўтмай жажжигина нимчасининг қўлтиғига тиқиб, битта нон олиб келди.

— Мени аям сўрасалар: «Болалар билан ўйнаб кетди», де. Сумкамни очиб расм қаламларимни олавер. Фақат учини синдирма. Мен Бўйноқнинг олдига боришим керак, — дедим катта одамлардай унинг бошини силаб.

Ичини қамиш қоплаган зовур ёқалаб йўлга тушдим. Сув тўқайзор ва унинг атрофида тўпланиб кўл ҳосил бўлгандек, қамишлар оқиб бориб, тўқайзор пайдо бўлганга ўхшарди.

Тўқайзорга дадамнинг мотоциклига мингашиб, олдин ҳам икки марта келганман. Сурувимиз тоғ яйловларидан қўриққа тушганда тўқайзорга туташ кўлдан сув ичади. Доимо қандайдир сирли шовур эшитилиб турадиган тўқайзорга камдан-кам одам киради.

Зовур кавланганда ҳосил бўлган тепаликларга чиқиб чақирсам, келармикан? Чиқмаса-чи? Бари бир чақиравераман. Охири раҳми келиб чиқади. Дадам кучукваччаларни тўқайга келтириб ташламаган бўлсалар-чи? Унда Бўйноқни қаердан топаман? Дадамдан сўрасам... Йўқ! Сўраб бўлмайди. Нега дадам бунчалик бағритош одам-а? Ҳали яхши юролмайдиган кучукчаларга раҳмлари келмайдими? Қаҳрлари тутганда кўзларига ҳеч нима кўринмас эмиш. Энамнинг айтишларича, урушдан қайтгандан сўнг шунақа бўлиб қолган эканлар. Сал нарсага қизиниб, тутациб кетарканлар. Илгари жуда мўмин,

одамлар ўн гапирганда бир гапирадиган киши бўлган экан.

Бўйноқ кўриниб қолармикан, деб атрофни кузата бошладим. Аҳён-аҳёнда тулки ва юмронқозиқдан бўлак ҳеч нарса кўзга ташланмасди. Бўйноқни чақирришдан бошқа иложим қолмаган эди...

— Бўйно-о-оқ!... Бўйно-о-о-қ! — Товушим негадир йиғига ўхшаб чиқарди. Шу алпозда уни анча чақирдим. Қамишларнинг учи қимирлаб алланарсаининг мен томон келаётганини сездим. Бу Бўйноқ эди! Нонни қўлтигимга қисганча тўқайзор томон чопдим.

Мен умримда биринчи марта Бўйноқни шундай ночор ва мусибатли қиёфада кўрдим. У тўқайдан чиқиб, яккам-дуккам қамниш ўсадиган ажриқзорга чўзилди. Кўзлари шу қадар нурсиз эдики, гўё кўр бўлиб қолганга ўхшарди. Лаб-лунжлари осилиб, бирдан қариб қолгандек туюларди. Назаримда содир бўлаётган барча воқеаларга биргина мен сабабчи эдим гўё.

— Нон олиб келдим, — дедим нима деяримни билмай.

У нонга қарамади ҳам. У ҳақ эди. У ҳатто одамлар қилиши керак бўлган ишларни ҳам бажарган, эгасининг сурувини кўриқлаш учун олғир итлар туғиб берган ва ва оқибат-натижада бир умр садоқат билан хизмат қилган хонадонидан ҳайдалган эди... Тўғри, уни ҳайдаб чиқармадилар. Тўртта боласини талашиб-тортишиб олиб кетдилар. Учасини эса ўзига билдирмай тўқайга олиб келиб ташлашди. У шу ишни қилган одамлар билан бирга яшаши мумкинми?..

— Керак бўлса, мен ҳам бир умр тўқайда қолиб, сизлар билан бирга яшайман! — дедим унга астойдил раҳмим келиб.

У менга: «Жинни бўлдингми, сен одамсан, одамларнинг ичида яшашинг керак. Биз итлар эса тўғри келган жойда яшайверамиз!» дегандек норози қиёфада тикилди. Лекин у менинг астойдил гапирётганлигимни биларди.

Мен одамларни алдасам алдагандирман, лекин ҳеч ҳам уни алдамаганман. Бундан сўнг ҳам униг энг яқин, садоқатли дўсти бўлиб қоламан. У кўзларимдан нима демоқчи бўлаётганимни сезиб, оҳистагина қучоғимга бошини қўйди...

— Қоровузлар қаерда? — сўрадим анчадан сўнг хавотирланаётганимни яширмай.

У тўқайзор томон ўгирилди.

— Кетдик, ўша ерга борамиз! — дедим ва сакраб ўрнимдан турдим.

Бўйноқ бир оз иккиланиб турди-да, сўнг тўқайга қараб йўл бошлади. У тўқай жониворлари изидан пайдо бўлган, битта ҳайвон сиғадиган қамишлар орасидаги, ёруғлик тушиб турадиган туйнукка ўхшаш торгина йўлакдан бошлаб борарди. Мен ҳам Бўйноқнинг ортидан эмаклаб борардим. Йўлакка қамиш поялари тўшалиб, текис йўл ҳосил бўлган эди. Бир-икки жойимни қамиш барглари тилиб кетганига қарамай Бўйноққа етиб юришга тиришардим.

Йўлакнинг тўрида элас-элас қуёш нури тушиб турган кўм-кўк яланглик кўринди. Бўйноқ, «улар шу ерда», дегандек менга бир қараб қўйди. Ажриқзор оролчанинг биз кириб борган йўлакдан бошқа ҳамма томони сув билан ўралган бўлиб, у мен учун кутилмаган мўъжиза эди. «Энди ҳар куни мактабдан қайтаётиб шу ерга келаман. Аям мактабда ейиш учун берган нон ва конфетларни Бўйноқнинг болаларига олиб келиб бераман», деб ўйладим энтикиб.

Яланглик четидаги қуриб қолган қамишлардан ҳосил бўлган қапада Бўйноқнинг болалари гужанак бўлиб ётишарди. Бизни кўриши билан учаласи ҳам югуриб олдимга келди. Ҳаммамиз бўзга юмалаб, олиша кетдик. Бўйноқ қувониб, бизнинг ҳатти-ҳаракатимизни кузатиб турарди. Сўнг нонни майдалаб, тўртга бўлдим. Катта-роқ қисмини Бўйноққа бердим. «Эртага яна олиб келаман», дедим ҳаммасига эшиттириб.

Қуёш қорайганда уйга қайтдим. Дадам қаерда юрган-нимни суриштириб қолсалар нима деб жавоб беришни ўйлаб келардим. Бахтимга дадам идорага — мажлисга кетган эканлар. «Яхши бўлди, келгунларича ухлаб қоламан», дея ўйладим ичимда. Негадир... дадамни кўришни истамасдим... Аямга эса ҳаммаси бари бир...

Тўқайзорга бир ўзим бора олишимга уйимизда ҳеч ким ишонмасди. Мен бундан хурсанд эдим. Сабаби, у ерга мендан катта болалар ҳам деярли боришмасди. Менинг эса Бўйноққа эргашиб, бормаган жойим қолмаган. Жиноятга шерик бўлгани учун Мўтти ҳам ҳеч кимга айтолмайди. Айтса ҳам, ишонишмайди. Мени ёлғиз ўзи тўқайга боришга қўрқади, деб ўйлашади. Бу эса менинг деярли ҳар кунни тўқайга боришимга имкон яратарди.

Дадам ҳам ўз қилмишларини очиб қўймаслик учун Бўйноқ ҳақида умуман гапирмасдилар. Шундан сўнг дадамнинг аям айтганчалик бағритош одам эканликларига ишондим. Дадам бир эмас, тўрт жониворни сарсону саргардон қилиб, худди ҳеч нима кўрмагандек ўз ташвишлари билан банд эдилар. У киши кўпроқ даладашларда юрганликлари учун ҳам биз аҳён-аҳёнда кўришардик. Мени кўпроқ тежаб-тергайдиган киши аям эдилар. Энамнинг ҳеч нима билан ишлари йўқ. У кишига урчуқ йигиришга жуп бўлса бас, эрталабдан кечгача чой ичиб, қимирламай ўтираверадилар.

Аямнинг бошқа ташвишлари кўп бўлгани учун уйдан итларга у-бу егулик ўғирлаб чиқиш мен учун унчалик қийин эмасди. Мўттига эса буни сира сездирмасдим.

Мени синфком қилиб сайлашди. Ўзим чизган Бўйноқнинг ва пўстлоғи шилинган оқ теракнинг расмини кўрсатганимда, ўқитувчимиз ҳайрон қолди. «Ғунча» журналига жўнатамиз. Бу бола бир нарса бўлади», дедилар расмларни бошқа ўқитувчиларга ҳам кўрсатиб. Мен эса нима бўларканман, дея ўйланиб бошим қотди.

Кўп ўтмай Бўйноқнинг болалари улғайиб, ўзлари

емиш топиб ейдиган бўлишиди. Мен даставвал уларнинг тўқайдаги паррандаларни тутиб ейишидан норози бўлсам-да, кейинчалик кўникиб кетдим Ориклаб, жунлари хурпайиб қолган Бўйноқ уззукун ажриқзорда ётар, болалари эса тўқайдан ов қилиб келарди. Мен ҳам энди уларга овқат ташиб етказа олмасдим. Айниқса, Қоровуз овга ниҳоятда чаққон эди. У сувнинг остига шўнғиб балиқ ҳам тутарди. Гоҳида уларнинг овига мен ҳам шерик бўлардим.

Кечаю кундуз онасига овқат топиш учун тўқайда изғиб юрадиган Қоровузнинг ранги балчиқ тусига кириб қолган, бир қарашда бўрини эслатар эди. Дарвоқе, уларнинг барча хатти-ҳаракатлари бўриларникидек эди. Уларнинг бошқа иложи ҳам йўқ эди!.. Бўйноқ ҳам энди тақдирга тан бериб, ҳамма нарсага бефарқ қарарди. Энг огири — мен Қодирқулга ва қўзи сўювчиларга қарши курашдаги яккаю ягона садоқатли дўстимдан ажралган эдим...

У: «Ҳар ҳолда, уйларингга бормасам ҳам, сенга қўлимдан келган ёрдамимни аямайман», дегандек менга муғгли тикиларди. Мен эса Қоровузни бир ташланишда Қодирқул носфурушни гажиб гашлайдиган даражада кучли бўлиб ўсаётганидан суюнардим. У шафқатсиз, олғир эди. Бир кун илғизоёқ йўлак орқали оролчага чиққанимда Бўйноқ болалари билан аллақандай ҳайвонни ўртага олиб ейишарди.

— У-ҳў-ў, ов зўр-ку! — дедим қувониб.

Лекин улар еяётган нарсани кўриб қотиб қолдим: улар каттакон қўйни ейишарди... Наҳотки Қоровуз суровга ҳужум қилишга журъат этган бўлса? Лекин ҳеч нима демасдим. Бўйноқ нимани ўйлаётганимни сезди... Улар ҳам дунёдаги барча жонзотлар сингари ниманидир еб яшашлари керак эди. Бу қандайдир ҳеч ким ўзгартира олмайдиган ҳодиса эканлигини чала-чулпа тушундим.

Не кўз билан кўрайки, қонга беланиб, кўз қорачи-

лари бир жойда қотиб, хиралашиб қолган бу қўй Етимқўзи эди. Аламдан кўз олдим қоронғилашиб кетди. Йиғлай-йиғлай уйга қайтдим. Мен Бўйноқни сўроқ қилардим:

«— Нега болаларинг Етимқўзини ўлдиришди?»

«— Мен билмайман, тўқайда эдим!»

«— Ахир у сенларга ишонардику?»

«— Биз ҳам инсонларга ишонардик!»

Эрта кузак бўлгани учун совхознинг қўйлари тўқай атрофида ёйилиб юрар, чўпонлар қўзи айиришни бошлаган эдилар. Ҳар йили қўзи айиришда совхоз сурувлари қўриққа тушади. Қўзилардан яна беш-олтита янги сурув пайдо бўлар ва уларга бош чўпонлар тайинланарди. Катта бўлсам, мен ҳам бир сурув жажжи-жажжи тўқлилар олардим. Лекин ўшанда бирортасини ҳам қон билан укол қилмайман, қўзичоқларини ҳам сўйдирмайман.

...Кечқурун дадам, энам билан аямга гўқайда бўри кўпайиб кетганидан нолидилар... Кечаси бўри бир қўйни бўғизлаб, биттасини олиб кетибди... Сездимки, бу Қоровузнинг иши...

Шундай кунларнинг бирида Сиртлон билан Кўктой онасини излаб, тўқайга келишди. Мен кўринмай пойлаб турдим. Бўйноқ уларни кўриши билан бошини қуйи солиб, юзи тупдлашиб кетди. Она-болалар ғингшиб, бир-бирларига суйкалишди. Бўйноқ, «акаларинг», дегандай бегона итларга хавфсираб тикилиб турган болаларига ўгирилди. Шундан сўнг Сиртлон билан Кўктой бошича эганча тўқайдан чиқиб кетди. Улар кўздан ғойиб бўлгач, Бўйноқнинг олдига бордим. Уларни кўрганимни Бўйноқ сизди...

Эртаси кунни борганимда Қоровузга, «Қўйларга тегмаслик керак», демоқчи бўлдим. Лекин айтолмадим...

Улар учун тўқайзор оралаб ов қилишдан кўра бу анча осон эди. Қўйлар итдан ҳуркмайди. Секингина бориб, гиппа бўғиб олади. Бечора қўй маърашга ҳам

улгурмайди. Тўқайда тақдири Бўйноқ ва унинг болаларига ўхшаган итлар анчагина эди... Улар одамларни шу қадар ёмон кўришардики, менинг Қоровуз билан бирга юрганимни кўриб қолишса ҳам еб ташлагудек бўлишарди. Бўйноқ ва Қоровузнинг қандайдир ҳаракатларидан сўнггина улар индамай ўз йўлларига кетишарди.

Лекин қандай бўлмасин, мен Қоровузни бу хавфли овдан қайтаришим керак. Қўйларга тегмаслиги учун кундан-кун кўпроқ егулик олиб келардим. Бироқ улар бари бир одатларини тарк этишмасди. Улар яшаш учун ҳамма нарсага тайёр эдилар. Ҳамма нарсадан умидини узган Бўйноқ кундан-кунга озиб, кўзлари киртайиб борар, деярли кун бўйи ўрнидан қўзғалмасди. Бу эса мени руҳан эзарди. Уни бу азоблардан қутқариш йўллари ахтарардим.

Бу орада улар олтита қўйни нобуд қилишди. Бунинг тўрттаси бизнинг отаримиздан эди... Нима учундир улар кўпроқ бизнинг отаримизга ҳужум қилишарди... Балки Оқтой, Кўктой ва Сиртлон ўз укаларини кўрса ҳам кўрмасликка олишаётгандир.

Дадамнинг эса асаблари бузилиб, тоқатлари тоқ бўлган эди. Одатда бўри тортиб кетган қўйнинг калла-почалари яқин атрофда қолар ва шу асосда акт қилинарди. «Тўқай бўрилари эса калла-почаси нари турсин, қачон олиб кетганини ҳам сезмай қоласан», дея жиғибийрони чиқарди дадамнинг. Бош бухгалтер тўрттала қўйни ҳам дадамнинг бўйинларига ёзгандан кейин айниқса тутақиб кетдилар.

— Ўзинг еб қўйиб, нега бўрига тўнкайсан! Бўри еган бўлса калла-почасини олиб келиб кўрсат! — дебди дадамга ўшқириб бош бухгалтер Раҳим бошмон.

Дадам изза бўлиб идорадан чиқиб кетибдилар. Энди у уйга камдан-кам келар, қўшотарни кўтариб, уззуқун пойлардилар. Мен эса қандай қилиб Бўйноқнинг болаларини огоҳлантиришни ўйлардим.

Дадамга кўринмаслик учун зовур ёқалаган тепаликларни паналаб, тўқайга кетаётгандим. Тўқайга тугаш яйловда сурувимиз ёйилиб юрарди. Шу пайт тўқайдан эмаклаганча Қоровуз чиқиб қолди. У сурув томон писиб борарди. Қўрқиб кетдим. Дадам пайқаб қолсалар... Тўқайнинг чети бўйлаб эмаклаганча Қоровузни огоҳлантиришга ошиқардим. Ниҳоят, орамиз жуда яқин қолди!..

— Қоровуз! Қайт орқага! Дадам...

* * *

... Қоровуз ялт этиб сенга қаради. Тўқайни ларзага келтириб қўшотар гумбурлади. Қоровуз отилганча тўқайга кириб кетди. Аммо сен жойингдан жилмадинг. Эмакламадинг ҳам. Бевақт тинчлиги бузилган қушлар галаси тўқайни ларзага келтириб, тубсиз осмонга — сенинг тубсиз осмонингга кўтарилди. Улар қайтиб ерга қўпишарди. Сен эса... Узингнинг беғубор осмонингда мангу қолдинг... Қўзингнинг сўнги нурлари билан осмонга қарамоқчи бўлдинг-у, милтигини улоқтириб, бошига мушлагаганча фарёд солиб келаётган дадангни кўрдинг. Унинг: «Уйим куйди, хонам тутати!» деган сўзларини эшитмадинг.

Мен бу сўзларни бир неча бор эшитдим, укажон! Мен ўша — ҳарбийга кетган, сен интизорлик билан кутган акангман!..

*1976—1980-йиллар
Жиззах—Тошкент*